МУРАС

ТОКТОГУЛ

«М У Р А С»
серия 1989-жылдан
чыга баштады

Т О К Т О Г У Л

Чыгармаларынын
эки томдук
жыйнагы

Жалал-Абадская
областная библиотека
ИНВ. № 43802.

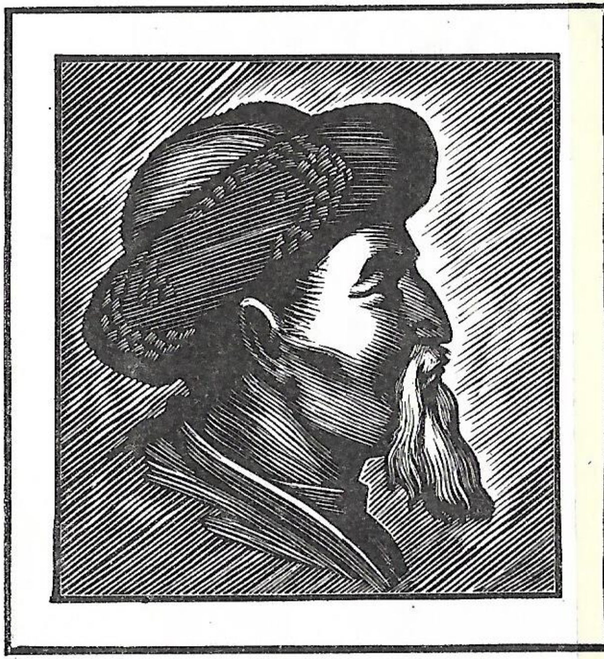

20102
2017

ТОКТОГУЛ

ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ЭКИ ТОМДУК ЖЫЙНАГЫ

I ТОМ

Ырлар

Жалал-Абадская
областная библиотека
ИНВ. № 43802

ФРУНЗЕ
«АДАБИЯТ»
1989

ББК 84 Ки 7—5
С 21

Редакциялык коллегия:
О. Султанов (башкы редактор),
С. Каипов (жооптуу секретарь)
С. Жусуев, Б. Рыспаев, Т. Үмөталиев, К. Бобулов,
Э. Турсуналиев, Ж. Таштемиров, Д. Сулайманов,

Баш сөзүн жазган *О. Султанов*

Түзүүчүсү жана комментариясын жазган Ж. Таштемиров

Сүрөтүн тарткан *Т. Т. Герцен*

Сатылганов Токтогул.

С 21 Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы: /Редкол.: О. Султанов (башкы ред.), ж. б. Баш сөз. жаз. О. Султанов; Түз. ж-а комментариясын жаз. Ж. Таштемиров ; Сүрөтүн тарткан Т. Т. Герцен.— Ф.: Адабият, 1989.— (Мурас).

Т. I: Ырлар.—1989.—264 б.

ISBN 5-660-00031-2

Бул китеп улуу демократ-акындын 125 жылдык юбилейине байланыштуу жарык көргөн тандалган чыгармаларынын биринчи томдугу болуп эсептелинет. Жыйнакка акындын ар кандай темадагы ырлары, айтыштары топтоштурулду.

С $\frac{4702300200-82}{М\ 455\ /11/\ -89}$ 3. 89

ББК 84 Ки 7—5

Имя Токтогула — основоположника киргизской советской акынской поэзии, акына-демократа — золотыми буквами вписано в историю киргизской литературы. Книга издается к 125-летию со дня рождения акына

ISBN 5-660-00031-2

© «Адабият» басмасы, 1989.

Жокчулуктун айынан
Малай болуп жалданып.
Карыптык түштү башыма,
Казанбак байга кармалып.
«Колума комуз алсам» — деп,
Жеталбай жүрөм зарланып.

ТҮБӨЛҮК КЕНЧ

Ар кандай элдин көркөм ой жүгүртүүсүн, дүйнөгө философиялык көз карашын өзүнүн көркөм өнөрү аркылуу чагылдырган чыгаан окулдору — ошол элдин улут катары кулк-мүнөзүн, логикасын, психологиялык белгилерин тереңден кеңири мүнөздөбөй койбойт.

Кыргыз элинин ошондой даанышман, ар тараптуу талант даарыган, жаштайынан ысымы элдин рухуна сиңип кеткен, ушул жылы туулган күнүнөн бери 125 жыл болгон, кыргыз элинин улуу демократ акыны, композитору Токтогул Сатылганов.

Бул ысым кыргыз баласына бешиктен бели чыга электен баштап, кылымдан ашуун тили десе тили, үнү десе үнү болуп, элдин сыймыгы болуп келатат.

Өзүнүн жөнөкөйлүгү, ары терендиги аркылуу өтө бийик көтөрүлгөн анын көркөм туундулары элибиздин канына табыйгы түрдө аралашып, андан бери эки-үч муун алмашкан бүгүнкү күндө улуттун аздектеген акыны, композитору болуп кала бериши бир четинен таң калтырса, бир четинен дилге батпаган сыймыкка бөлөйт.

Себеп дегенде, учурунда азыркы кездегидей өнүккөн искусствосуз, ар кайсы өрөөндө, жылга-сайларда, төр жайлоолордо күн кечирген кыргыз элине чолпон жылдыздай жаркырап таанымал болуу — мындай алганда, киши ишенбей турган жорук. Бирок, Токтогулдун эбегейсиз зор таланты бизди бул чындыкка ишендирип отурат.

Токтогулдун ооздон оозго өтүп, дилден дилге жетип, балким, арасынан даана сөздөрү түшүп калып дегендей, бирок, ошентсе да, даанышмандыктын күчтүү магнитинин тартуу күчү жоголбой бүгүн-

кү күнгө жетип, жөнөкөй гана жетпей, поэтикалык көркөмдүктүн бийик үлгүсү катары кызмат өтөп турушу — Токтогулдун гений экендигин ырастайт.

Токтогулдун кагаз бетине түшпөй, ар жолу нөшөрлөп сабаган тоо жамгырдай агылган ырларынын сайда сансыз, кумда изсиз калганы эсиңе кыстарыла түшкөндө жүрөгүң сыздап тим болосуң.

Токтогул — Токтогул болуш үчүн ушул эки китепке сыйдырылган гана ырлар жаралбаган чыгар...

Деген менен, Токтогулдун кайсы гана чыгармасын окубайлы — өмүр менен өлүмдүн, арзуу менен өксүүнүн толуу менен кемүүнүн, жетиктик менен наадандыктын, айтор, бул жашоонун бардык карама-каршылыгын туюнуп, эсирген кезде эсиңе келип, бозоргон чакта көзүң ачыла түшөсүң. Мына ушуну элдин аң-сезими, рухунун чагылышы дебейт бекенбиз?!

Токтогулдун ырлары турмуш китеби. Музыкасы — өмүр кайрыктары. Ар кандай чоң акын, чоң музыкант — акын катары, музыкант катары өз өмүрү жылоологон жылдарды ар түрдүү мотивде, ар кандай тоналдуулукта көркөм эркиндик менен шөкөттөп ырдаган.

Андай десек, ушул колдо бар чыгармаларынын өзүнөн дүйнөнүн өзүндөй түркүм, ар кыл санжырга байлыкты көрөбүз: жалынсыз күйгөн армандуу арзуу, акыл-эстин бышыкчылыгынын «Терме», «Санаты», «Агарып сакал картайган» кейиштүү карылыктын «Үлгү», «Насыяты», «Өмүрдүн» өлүм менен чектешкен трагедиялуу жалгашуусу, ал ар жагы «Калкымдан кетсем аман бол, калдайган кыргыз жергеси» деген өлбөстүктүн канагат алган оптимисттик реквием «Дүнүйөсү».

Дүйнөлүк поэтиканын казнасында эң сонун арзуу ырларынын үлгүлөрү бар. Ар бир эл аларды өмүр жолун өзөктөп ырдап өтүшөт. Бирок «Алымкандай» кыргыз баласы үчүн даана сыр билги, аялуу, жаш кылгырткан назик, ары терең салтка тунган арзуу ырын табуу кыйын.

Ар бир элдин философиялык наркка канган даанышман ырлары көп. Бирок кыргыз баласы үчүн «Ат арыбас болсочудай» өмүрдүн туруксуз өтүшүнө арналган ырлар эне сүтү менен кошо оозангандай өмүрүңдү аркалап барганы барган.

Токтогулдун ырларын дайыма коштоп жүргөн назик лиризм, сөз айкалыштарындагы тыбыштык гармония, чоң талантка үлүштүү жумшак юмор анын ырларына өзгөчө көрк берип, жагымдуу, уккулуктуу кылып, стилдик жактан айкын ажырымдап турат. Токтогулдун нагыз акындык демократтуулугун айгинелеген белгилердин негиздүүлөрү мына ушулар.

Токтогул — телегейи тегиз инсан.

Сабатынын жоктугуна карабастан учурдун ар кандай актуал маселелерине үн кошуп катышып, а түгүл түпкүлүгү терең саясий-атуулдук ырдын үлгүсүн жараткандыгы «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду» аттуу ырынан айкын көрүнөт. Кыргыз акындары Ленинге арнап көптөгөн ырларды жазышты. Бирок, бул ыр көркөм масштабы, саясий жетиктиги, поэтикалык терендиги жагынан кыргыз совет поэзиясындагы Лениниананын ары төл башы, ары орчундуусу.

Токтогулдун күчтүү акындык кудуретине шайкеш келген анын балбан композиторлук талантын айтуу керек.

Анын жаз баарындагы макбал төрдөй жашылданып, жан кошүлткөн ырчы обонунан башка «Кербези», «Миң кыялы», «Тогуз кайрыгы» эмне деген көркөм байлык?

«Тогуз кайрыкты» угуп отурганда анын «Өмүр», «Карылык», «Дүнүйө» сыяктуу философиялык тереңдикке төнгөн классикалык ырларынын музыкалык вариациясын тыңдайсың, кошумча көркөм маалымат аласың. «Тогуз кайрыкка» өмүрдүн токсон кайрыгы бастырмаланып сыйдырылгандыгын аңдайсың.

Жаштыктын күүсү — «Миң кыял».

«Мин кыялда» акындын арзуу лирикасынын күүгө түшкөн мазмун-мааниси бар. Жаштыктын буруу-терүү, ойку-кайкы асемдүү жолдорун түшүнүп турасың. Көркөмдүк санжырган ого бетер байыйт. Угууга улам-улам куштарсың.

Мындайча бир жолбун ой келип кетет: Токтогулдун ар кайсы жерде, ар кайда агып кете берген эсеп-сансыз ырлары сыңары анын биаге жетпей калган эчен мукам күүлөрү бардыр. Балким, эл ичинде кимдир бирөө уламалап чертип жүргөндүр?!

Советтик доордун улуу демократ акыны, композитору катарында

Токтогулдун ысымы бүткүл дүйнөгө белгилүү болду. Акын өзүнүн эркиндикти көксөгөн ырлары менен катар Октябрь революциясынын жеңишин өрөпкүп ырдап чыкты. Өзүнүн тууган элин, Лениндин идеяларын ишке ашырууга үндөгөн ырларын айтып калууга үлгүрдү. Чоң өзгөрүш чоң акынга өзгөчө таасир берди.

Токтогул жөнүндө кыйла эмгектер жазылды. Көркөм фильмдер тартылды. Анын образы скульптурада, живописте, музыкада ишке ашырылды.

Бирок Токтогулдун өмүр жолун, чыгармачылыгын терең изилдеген фундаменталдуу адабий, философиялык, музыкалык профессионал эмгектердин жазылышы улам жаңы келе турган муундардын үлүшүнө таандык. Анын көркөм мурасынын сыры терең. Ар бир муун акындын генийин өзүнчө көрүп, өзүнчө ачат. Анткени Токтогул кыргыз элинин түгөнбөс кенчи.

Омор СУЛТАНОВ

ЖҮРГӨНҮМ КАБАК ЖЕР БОЛДУ

Жалчы болуп жалдырап,
Жүргөнүм Кабак жер болду.
Кара ташы калдырап,
Ашканым аска бел болду.

Кызыл-Бейит, Кулама,
Кыйналганды сураба,
Үмүт кылам айтар деп,
Бул күндү кийин улама[1].

Казанбак качан сыйлады?
Карып энем ыйлады...
Картайганда атакем
Кара жанын кыйнады.

Кедейде ырыс болбоду,
Кесирлүү кызыр конбоду.
Келе турган бакты жок
Казанбак бизди кордоду.

Карабады жашыма,
Капалык түшөт башыма.

---

[1] Улама — окумуштуу, тарыхчы.

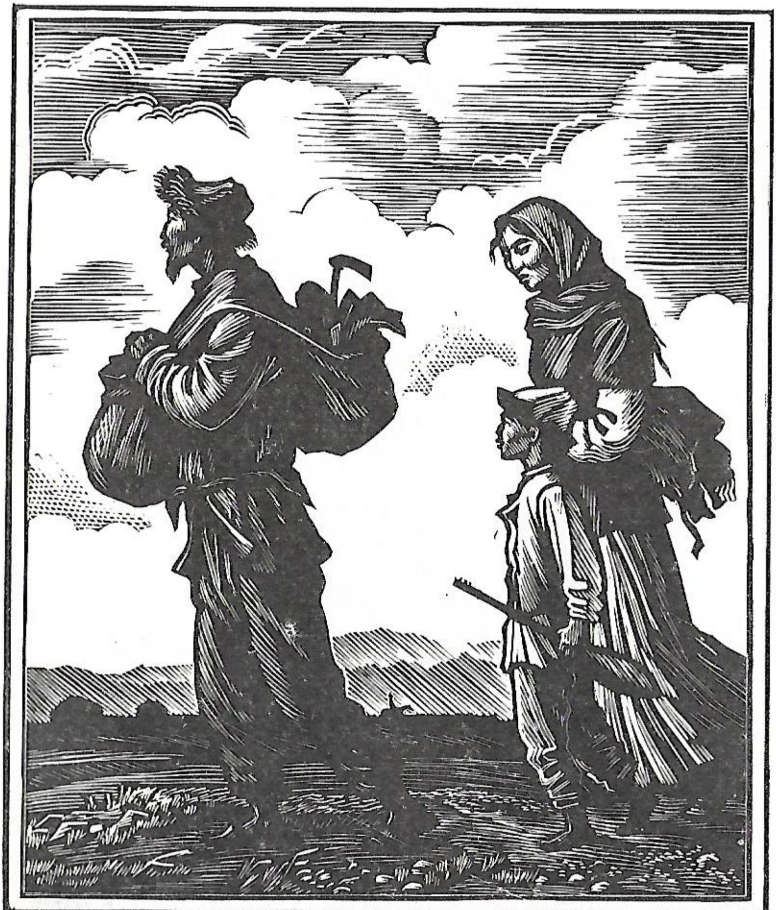

Кабагын бүркөп ачпады,
Кызганып бышкан ашына.

Казанбактын пейли тар,
Өкүнүп кылам кимге зар?
Кара жер тартып өлбөсөм,
Көрө турган күнүм бар.

Токтогул тоодо жүрөбү?
Томсорбой ойноп күлөбү?
Тотудай жаштын кадырын
Тозоктуу кудай билеби?

Эш-Сай менен Абыла,
Жашымда болдум дабыла[1].
Ким күнөкөр, кимдер ак
Кудай келер бекен агына!

Таманым ташка тилинди,
Тарлык заман билинди.
Дененден кетсе ысык жан
Өлгөндөр кайдан тирилди?

Жокчулукту байкадым,
Жоодурап көзүм жайнадың.
Колумда малым жогунан
Ичимден бышып кайнадым.

Атам байкуш алсырап,
Ичимен сызам кансырап,
Жабырды тартпай не кылам,
Кимге барам мал сурап?

---

[1] Дабыла — бута деген сөз

Бутумда чокой чаначтан,
Кимдерге кимдер карашкан?
Түңүлдүм түндө байымдан
Казандан жарма талашкан.

Жакшыга жакшы жанашкан,
Мен мусапыр адашкан.
Байдын колун каратпай,
Болсо боло карашкан.

Муздаса бутум тарталбайм,
Муңумду ичтен арталбайм.
Мусапыр болуп жүрсөм да,
Бул сөзүмдү кайтарбайм.

Абыла аска, Токтобек,
Казанбактан кетпейт кек.
Кыйналганда ойлоймун
«Аскадан учуп кетсем» — деп

Жүзүмдүү-Булак, Алма-Сай
Жүрүүгө жетет кандай шай?
Жүрөгүм муңга кысталды
Сырдашсаң боло, чыккан ай!

НАСЫЛКАН

— Кимдин, кимдин көчөсү?
— Насылкандын көчөсү.
— Бүгүн айдын нечеси?
— Ай караңгы кечеси.

Тал чыбыктай буралат
Насылкандын мүчөсү.

Алда кандай болду экен
Ардактаган энеси?
Сыр чечишип бир жүргөн
Сымбаттуу экен жеңеси.
Күн-түн кетпейт оюмдан
Насылкандын элеси.

Айдай жүзүн жаркылдап
Күлөсүңбү, Насылкан?
Азап тартып жүргөндү,
Билесиңби, Насылкан?
Сырың ачып айтпаган,
Мүнөзүңбү, Насылкан?
Теңештирбейм миң кызга
Бир өзүңдү Насылкан!

КҮЛҮЙПА, КҮЛЖАР АШЫК КЫЗ

Кереге таштан эл көчөт,
Кең арал дайра суу кечет.
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Кейисем дартым кимге өтөт?

Үйгөн таштан эл көчөт,
Үч арал дайра суу кечет.
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Үшкүрсөм дартым кимге өтөт?

Калкагар таштан эл көчөт,
Кара бир дайра суу кечет.
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Кайгырсам дартым кимге өтөт?

Ак дөбөдөн эл көчөт,
Алты арал дайра суу кечет.
Ак маңдай сулуу ашык кыз,
Азаптуу дартың кимге өтөт?

Көк дөбөдөн эл көчөт,
Көп арал дайра суу кечет.
Көңүлүм билген ашык кыз,
Күйгүзгөн дартың кимге өтөт?

Ботолуу нарча жетелеп,
Боз талаа менен өтөсүң.
Борумуң башка экенсиң,
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Боздотуп кайда кетесиң?

Кара нарча жетелеп,
Как талаа менен өтөсүң.
Кадыркеч жандан экенсиң,
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Какшатып кайда кетесиң?

Сагызган учуп жеткисиз,
Сары ойго көчүп кетипсиз.
Сары чаң чаңдайт, шамал жок,
Күлүйпа, Күлжар ашык кыз,
Санаада турат, амал жок.

2—2208

АРЗЫМАТКА

Бекти көрсөң, мактайсың,
Бекер ичкен аш үчүн
Кошомат кылып бегиңе
Бечараны каптайсың.
Ханды көрсөң мактайсың,
Кардың тойгон жериңде
Кошомат кылып ханыңа
Карыпты көрсөң, каптайсың.
Хан Дыйканбай үйүндө
Жүргөнүңдү ырдадың.
Кошоматка кой союп
Күлгөнүңдү ырдадың.
Бий, болуштун астында
Сен да билгениңди ырдадың.
Казы менен картага
Тойгонуңду ырдадың.
Хан Дыйканбай ырчысы
Болгонуңду ырдадың.
Кара карга үндөнүп
Каркылдаган, урганым!..
Манаптан ичкен ашыңа
Мактанып жүргөн экенсиң,
Мадырайган соргогум
Мени жакырсың деп кордодуң.
Жакыр да болсом мен өзүм
Жаандан чыккан жоргомун.

АЛЫМКАН

Атка салган дилдейсиң,
Ачылган кызыл гүлдөйсүң,
Бир күнү оору, бир күн соо
Алымкан, азабың тартсам
билбейсиң.

Бетегелүү майданым,
Пейли жакшы жайдарым!
Көлөкөлүү майданым,
Көөнү жакшы жайдарым!

Букардын тоосу бурулуш,
Бурулуп учат улуу куш.
Бурулуп мага келе кет,
Алымкан, муңдуга салбай
кыйын иш!..

Кашкардын тоосу кайрылыш,
Кайрылып учат улуу куш.

Кайрылып мага келе кет,
Алымкан, карыпка салбай
кыйын иш!..

Саркештеп тиккен жоолугуң,
Сар санаа кылат жоругуң,
Көккештеп тиккен жоолугуң,
Көп санаа кылат жоругуң.

Токтогул черткен «Жаш кыял»
Тыңдасаң боло, Алымкан.

Ак шайы жоолук колго алып
Булгасаң боло, Алымкан.
Аз күнчөлүк өмүрдө
Жыргасаң боло, Алымкан!..

БАКТЫКЫЗ

Калемпир мончок тактыңыз,
Казанат жандын барында,
Каш кагып ойно, Бактыкыз!
Казанат жаның өткөн соң,
Каткырык күлкү, көп оюн
Кайрылып кайдан таптыңыз?
Күдүмжан мончок тактыңыз,
Күлгүн жаштын барында
Күлүп ойно, Бактыкыз!
Күлгүн жашың өткөн соң,
Каткырык күлкү, көп оюн
Кайрылып кайдан таптыңыз?!

КҮЛҮП КОЙСОҢ ЖАРКЫЛДАП

Жазгы жамгыр болбосо,
Жашыл чөп кайдан гүлдөсүн?

Жаркырап ойноп жүрө бер,
Алымкан, жашыңда Токоң үндөсүн.

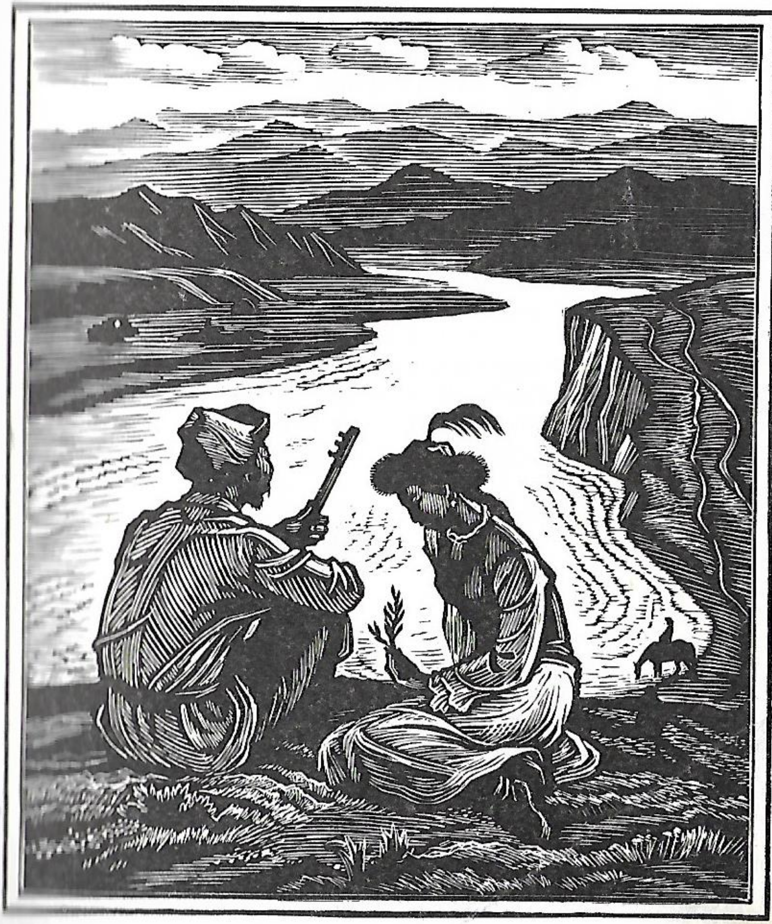

Жанында турат алганың,
Алымкан, жаман көрүп жүрбөсүн?

Күзүндө жамгыр болбосо,
Күлгүн чөп кайдан бүрдөсүн?
Күлүп ойноп жүрө бер,
Алымкан, күкүгүң Токоң үндөсүн.
Күлүп койсоң жаркылдап,
Алымкан, күйөбүң жаман көрбөсүн?

Аптапта аппак сарайсың,
Алдыртан мени карайсың.
Азабым тартсын дейсиңби,
Алымкан, алдыртан чачың тарайсың?

Кундуздай кара чачыңды
Алымкан, кулпунтуп күндө тарайсың,
Күйүтүм тартсын дейсиңби,
Алымкан, күйгүзүп мени карайсың?

БОЛОБУ

Жайкалган жалы болбосо,
Аттын көркү болобу?
Жакшы сөзү болбосо,
Карттын көркү болобу?
Буралып шибер чыкпаса,
Жердин көркү болобу?
Жайылып малы толбосо,
Төрдүн көркү болобу?
Каз, өрдөгү болбосо,

Көлдүн көркү болобу?
Сайрабаса саратан,
Чөлдүн көркү болобу?

Бүрдөбөсө буралып,
Талдын көркү болобу?
Ээгинде сакал болбосо,
Чалдын көркү болобу?

Буралып эгин чыкпаса,
Жердин көркү болобу?
Көгөргөн музу болбосо,
Белдин көркү болобу?
Зарсымы[1] жортуп жүрбөсө,
Желдин көркү болобу?

ЧАЙКАМА

Күүнүн башы чайкама,
Жигитиңде жигит бол,
Эч нерсени байкаба!
Күүнүн башы чайкама,
Көпчүлүк элге айтам а.
Ойду коюп, дөңдү бас,
Дөңдү коюп, ойду бас!
Теңтушуңа кошулуп,
Теңдешип ойноп кумар жаз.
Кемпир менен чал жатат,

---

[1] Зарсым — жел менен кошо жорткон жагымдуу жыт, гүлдөрдүн аңкышы.

Кейиш менен таң атат.
Күйөө менен кыз жатат,
Күлкү менен таң атат.
Жагалдантып аларды,
Жашчылык курчуп баратат.

Атың күлүк болгон соң,
Аштан-тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пайда?
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң
Сулуулугу не пайда?
Карагайдын бутагын,
Кайрып алма не пайда?
Кайран жаның өткөн соң,
Катының ыйлайт бейпайда.
Кескен терек жыгылса,
Кесинди калып не пайда?
Керектүү жаның кеткен соң,
Келиниң ыйлайт бейпайда.
Ичигиң түлкү болбосо,
Тон сынамак не пайда?
Күлүктү минген күндө мас,
Көпкөн бойдок түндө мас.
Зардалуу чечен топко мас,
Жорго минген жолдо мас.
Оймоктуу катың ишке мас,
Ойношчул катын түштө мас.

ТОКТОГУЛ МЕНЕН ЭШМАМБЕТТИН ЭШЕН-КАЛПАГА КАРАТА ЫРДАГАНЫ

Токтогул:

Айгыр, кочкор айдаган,
Теке менен букасы
Суусамырды жайлаган,
Азирети эшендер
Кемибептир пайдадан.
Кетте[1]-кичик кошулуп,
Кекиртеги созулуп,
Кер жорго минип алдында
Келаткан экен озунуп,
Келтирип соогат сурачы,
Эшмамбет, эки колду куушуруп.

Эшмамбет:

Ассалому алейкум,
Ак селделүү калпабыз,
Ак теңгеге толгон бейм,
Асынып келген калтаңыз.
Ак шарият пири деп,
Алдыңан салам айтабыз.
Акындар ырдап келгенде,
Аздыр-көптүр байкаңыз.

Токтогул:

Шариятта, Эшмамбет,
«Кулмун» десең береби?

[1] Кетте — чоң

Кол куушуруп алдыңа,
Турдум десең береби?
Соогатыңа чубалтып,
Селде берип жүрбөсүн?
Же болбосо жанынан
Теңге берип жүрбөсүн?
Кошо чечип берет бейм
Кийип турган күрмөсүн?
Кара тилди безечи,
Кантип эшен сүйбөсүн?
Айдай албай баратат,
Айгыр, кочкор дүйнөсүн.
«Хаммасын бүт алгын» — деп,
Марттык кылып жүрбөсүн?
Элге бүтүн тараптыр
Эшендин берген топусу,
Эми бермек болду бейм,
Эки-экиден сүйлөшүп,
Ийкеңдеп турат чокусу.

Эшмамбет:

Ийкеңдетсе береби
Экиден бизге допусун?
Иш ара кылып жатпайбы,
Алдына ийкеп чокусун.
Мурут болгон калпа көп
Биздин Кетмен-Төбөдө.
Эшендин оюн байкасам,
Дүнүйө кызык жөн эле,
Бизге бербейт, Токтогул,
Акарат кылба төрөгө,
Андан көрө баралы,
Аштан, тойдон калалы,
Айлыбызга баралы,
Аттын майын алалы,

Тамашага баралы,
Тапканды бөлүп алалы.
Коңур-өгүз жеринде.
Өйүзгү саяк элинде
Эл чогулуп конот дейт,
Эртең аш кеңеши болот дейт,
«Коногун алып бөлөт» — дейт
«Ырчысын ылгап көрөт» — дейт.

Т о к т о г у л :

Жүрсөң, жүргүн, кетели,
Эшенди тооруп нетели.
Ушулардан эч кимдин
Узарбаган этеги.

ЖЫРГАЛЫ СЕНДИК ДҮЙНӨНҮН

neşeli

Жайлоого чыккан гүлкайыр,
Жарашыктуу кыз шайыр.
Биле жүргүн, жигиттер,
Жайдары сулуу кыз жайын.
Акактай аппак алкымы,
Адамдын жайын бүт билген
Адамдан артык акылы.
Көйкөлгөн шибер саз менен,
Кошулушуп сүйлөшсөң,
Көркөм сулуу кыз менен.
Айдың жарык түн менен,
Айкалышып сүйлөшсөң,
Айнектей сулуу кыз менен.
Булбул, тоту үн менен,

Сырдашып сырды чечишсең,
Буралган сулуу уз менен,
Жай салкыны түн менен
Кызгалдак кызыл гүл менен.
Жашчылык өмүр сүрүшсө,
Жарашкан сулуу кыз менен.
Аргымак болсо мингениң,
Акылман сулуу жан болсо,
Абдан арзып сүйгөнүң.
Тор чалыш болсо мингениң,
Тотудай сулуу жар болсо,
Тобокел кылып сүйгөнүң.
Аргымак чалыш болсо дейм,
Астыңдагы мингениң,
Айнектей сулуу жар болсо,
Өмүрдүккө сүйгөнүң,
Өзгөчө болот жыргалы
Өтүп кетчү дүйнөнүн.
Гүлдөн чөлгө кайрылбай,
Өмүрүң өтсө армансыз,
Сүйгөнүңдөн айрылбай...
Жашчылык гүлү ушундай,
Жаркылдап өмүр сүрүшсөң,
Өмүр бою бузулбай.
Атыр жел согот жай менен,
Жигитке таалай бүтпөйбү
Акылман сулуу жар менен?
Акылман болсо алганың,
Өлгөнүңчө сүрөрсүң
Өмүрдүн ширин жыргалын.
Көркөм кийим кийинип,
Көйкөлүп турса алдыңда,
Тамаша таттуу сөз айтып,
Жаркылдаса жанында.
Өз өмүрүң өткөнчө

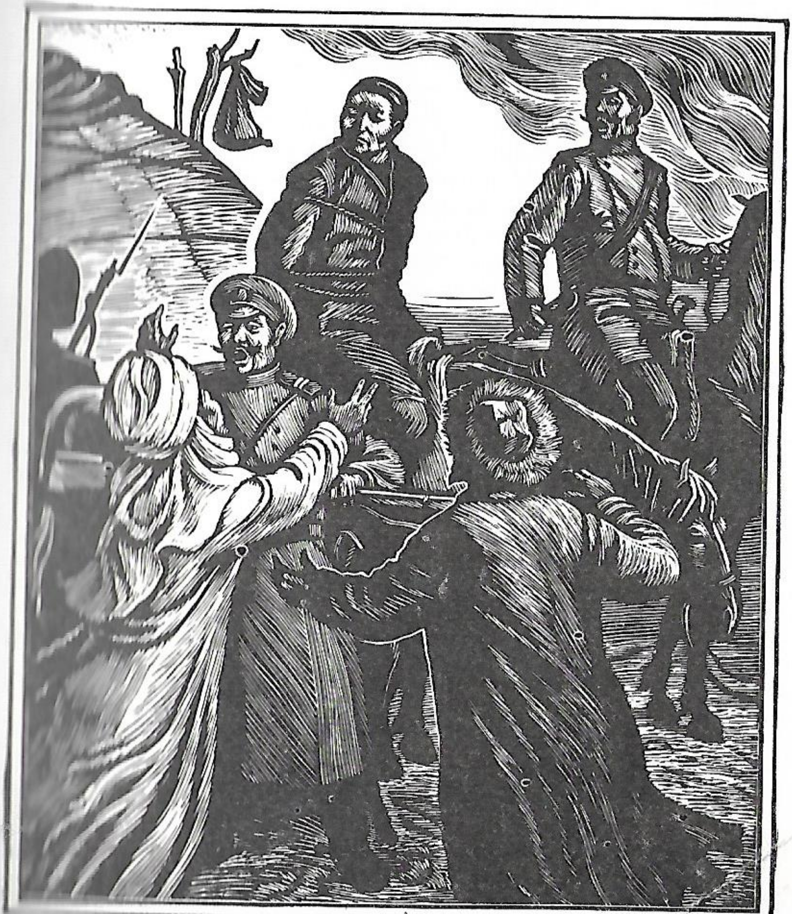

Сүйгөнүң менен сүйүшсөң,
Сүйкүмдүү жакшы өмүрдө
Өлгөнчө бирге жүрүшсөң...
Уктасаң, түндө ойготуп,
Сүйүп алган сулуу жар
Кайгыңды ачса соороткуп...
Сырыңды тапса сулуу жар,
Куралып келет колуңа
Аздыр-көптүр дүйнө мал.
Арманың болбойт эч качан,
Анык сүйсө, сулуу жар.
Акылдаш болсо ойлонуп,
Үйрүлүп түшсө толгонуп,
Күйүмдүү болсо сүйгөнүң,
Жыргалы сендик дүйнөнүн!

ЭРКЕ САРЫ

(Күү ыры)

Эрке сарым, элге дарым,
Күйкө сарым, күйдү жаным,
Сүйүмканым, сүйдү жаным.
Жогору жагың базаркан,
Төмөн жагың шааркан.
Жети эшик алды жеке тал
Жеталбадым, Сүйүмкан.
Жеткендерден бир салам
Айталбадым, Сүйүмкан.
Кара кырым каптал жол
Кайтмак элем, Сүйүмкан.
Каттагандан бир салам,

Айтмак элем, Сүйүмкан.
Алкымың жыттап, кубанып
Жатмак элем, Сүйүмкан.

БОЛОСУҢ АКЫН

Окубай, жазбай кат болбойт,
Минбей буудан ат болбойт,
Куйкасыз башта чач болбойт,
Ичпей мамил чай болбойт,
Кийбей кызыл шай болбойт,
Минүүсүз жорго тай болбойт,
Ак буудан баспай чаң болбойт,
Акылынан адашпай,
Адам уулу маң болбойт.
Асмандан тийбей күн болбойт,
Азап түшпөй адамга,
Караңгы кирип түн болбойт.
Улугуң калыс болбосо,
Ушундай түндө ким коргойт?
Жоргону минген жолдо өсөт,
Күлүктү минген күндө өсөт,
Душмандан кордук көргөндө,
Уйкуң келбейт жатканда,
Болосуң акын келтирип
Ар санатты айтканда.

Жалал-Абадская
областная библиотека
ИНВ. № 43802

ЭШЕН-КАЛПА

Койгуласам жорголойт,
Коңгуроодой комузум,
Жаак тилди ирмесем,
Кошо чыгат добушум.
Кулак салгын сөзүмө,
Ырдап турам өзүңө,
Көптү көргөн болушум.
Эстетсем, болуш, жаман иш
Элдин канын сорушуң?
Алыстан келген меймандар,
Аламын деп умтулган
Силер да элдин шорусуң.

Эл ичинде кыдырган
Эшен болот дечи эле,
Элден алдап албаса,
Кесел болот дечү эле.
Эшен менен энчилеш
Калпа болот дечү эле,
Аркасында асынган
Калта болот дечү эле.
Ажалга бербей байларды,
Калка болот дечү эле,

Арабызда азгырган
Алдамчы бар дечү эле.
Туура сөздү билбеген
Жалганчы бар дечү эле.
Куран ачып караган
Молдосу бар дечү эле.
Ыймам болуп теңге алган
Тойбосу бар дечү эле.

Эшендердин бейиште
Ачып койгон даярдап,
Эшиги бар дечү эле.
Он карадан бир кара
Кесими бар дечү эле.
Көрүп келген бейишти
Жетиги бар дечү эле.
Алдына келип Токтогул
Кантип айтпай турамын,
Ар кимден алып зекитти,
Бекер малды курадың,
Акыретти сүйлөгөн
Акылмандар ушубу?
Байгамбарлар баш ийип,
Чакыргандар ушубу?
Кара оокатка калп айтып,
Сатылгандар ушубу?
«Балакеттер кайда» — деп,
Бакыргандар ушубу?
Эл сыйынган кудайдын
Курдаштары ушубу?
Баарын көргөн немедей,
Сырдаштары ушубу?

Эл кыдырган эшендер,
Сыйлайсыңар урматтап
Оокаты көп кененди.
Карабайсың көз салып
Эл ичинде кедейди.
Олуя жакшы көрөбү
Даамдуу тамак жегенди?
Болушту издеп келишкен
Ак элечек адамдар,
Эшен, бакшы, молдолор,
Ажырабайт араңар,

3—2208

Ак элечек оронгон
Болчу эле биздин аялдар.
Айылдап келген ак жоолук
Каерде болот калааңар?
Шарыяттан айтууга
Канчалык жетет чамаңар?
Ажырата албадым
Аялга окшош караңар.
Эпчилдик менен эшендер
Элден алып жейт экен,
Жалган сөздү апыртып
«Баарын билем» дейт экен,
Ак элечек оронгон
Алдамчынын шерти экен.

Бул ырды угушуп, эшен-калпалар жакаларын кармашып, шыбырашты. Болуш Токтогулга ачууланып: «Өз башыңды көп көрүп жүрөсүңбү? Менин меймандарымды ырдайсың, айта турган болсоң, жакшылап айткын, болбосо, жөн отур» деди. «Ар ким билгенин өзү кожоюн, мен ар кимдин кылган кесибин айткым келет. Туура ырдабаса, акындык бекер» — деди да, Токтогул дагы ырдады:

Болушсуң, элди бийлейсиң,
Адамдын көөнүн оорутуп,
Эл оокатын билбейсиң,
Адилдикти ырдасам,
Жактырбастан тилдейсиң.
Чакырасың, келбесем,
Корсулдайсың өзүмө,
Кошуп ырдап бербесем.
Келиптир эшен айлыңа,
Келгенден Токоң дем албай,
Ырдап турам алдында
Олуя чалыш мейманың,

Карасам окшош эмеспи
Койнуңдагы зайбыңа.
Эркек да болсо окшошот
Аялдардын жармына
Акын болуп чыккамын
Атка минип жашыман,
Айтып көндүм ар сөздү
Айткан октой башынан,
Келген сөздү кетирбейм,
Айтып ырдайм атынан,
Ырдын кени өзүмдө,
Нак кымыздай ачыган,
Айтсам алтын сөзүмдү
Адам уулу жашыган.

Кылбагын, болуш чырыңды,
Билбейсиң менин сырымды,
Кожо, молдо, эшендер
Жалган сөзгө сыйынды.
Адиңден ашкан болушсуң,
Кыласың күндө жыйынды,
Оокаты жок кедейге
Өз оюңдан чыгарып
Саласың күндө чыгымды.
Кордуктан кедей корккондо
Сатты го жалгыз сыйырды,
Көрсөтөсүң кедейге
Жанга жакпас кыйынды.
Келген эшен мейманың,
Күтүп жаткан адамың.
Алыстан келген ак эшен
Элден алдап алуунун
Эсебин таптың, жарадың.
Акыреттин ал-жайын
Барып көрүп келишет,

Алдамчынын салыгын
Алсыраган букара
Амал жоктон беришет.

БЕШ КАМАН

Акмат, Дыйкан — алдамчы,
Атакан, Миңбай — жалганчы,
Эгемберди, Бактыяр —
Эл жегенге жардамчы.

Кол курады беш каман,
Муруңкудай чапмакка.
Короодогу кой турмак,
Коргол бербейт жети ата![1]

Жети атанын таш бараң,
Таш бараңга батпаган,
Чаап, талап, жеп жүрүп
Букарадан айрылган —
Рыскулбектин беш жаман.

Керимбай менен Мырзакан,
Келсең, кардың жарылды,
Төрт миң үйлүү жети ата
Төкпөй койбойт каңыңды.
Жедирмек тургай жети ата
Аралатпайт Арымды.[2]

---

[1] Жети ата — Рыскулбектин балдарына каршы бириккен ар кайсы уруудан жыйналган эл.
[2] Арым — Жайлоонун аты.

Балапандай уйпалап
Чыгым салып эл жедиң,
Чыркыратып жардыга,
Эч бир теңдик бербедиң.
Жалдыратып жардынын
Жалгыз атын сен жедиң.

Жакын көрдүң байларды,
Жам букара бирикти,
Табалбассың айлаңды.

Букаранын санаты
Кинегеңе чийилди.
Съезд кур деп жиберди
Болушуң менен бийиңди.
Табалбассың беш каман,
Корголорго ийинди.

Жетим, жесир алсызга
Карабадың, беш каман,
Жетилсин деп жардыны
Санабадың, беш каман.
Жеп-ичкенден башканы
Каалабадың, беш каман.
Он асыйга бир жыктың
Орозаалы[1] карыны.[1]
Бүтүн элдин акысы —
Өмүрүңдүн жарымы.
Көралбайсың жардынын
Жакшы ат таап мингенин,
Акмат, Дыйкан, Атакан,
Көркоолугүң бул сенин.

[1] Орозаалы — Токтогулдун айлындагы дыйкан киши, «менин жигитиме кол кайырдың» деп, Дыйканбай ал кишиге он асый айып салган.

Талап алып тентиттиң
Боромбайдын Сарысын.[1]
Күндө жейсиң айыптап
Күлдү журттун баарысын,
Жыгып алдың, Атакан,
Тоялынын[2] чалышын.
Токтотту далай бечара
Той менен ашка барышын.
Жетим менен жесирдин
Тыңдабадың арызын,
Тырмагың уу бүркүттөй,
Тукумуң кантип жарысын?..

Өчөшсөң Миңбай, Атакан,
Мени да жыгып аларсың,
Токтогул деп кекетсең,
Тогуз айып саларсың.
Адатыңды карматсаң
Үй оокатым таларсың.
Канкорлугуң кармаса,
Өлтүрүп каным жаларсың.

Уу тырмактуу беш канкор,
Өлтүрсөң да жалынбайм,
Эки келбейм жаралып,
Өлгөн соң кайта табылбайм...

---

[1] Токтогул менен бирге айдалган Сары уста.
[2] Тоялы деген кишинин жакшы атын Керимбай тартты кеткен.

ЭМНЕ КЫЗЫК

Күрбөң-күрбөң жүгүртүп,
Күлүктү минсең бир кызык.
Ай далыңды кубантып,
Асылды кийсең ал кызык.
Адырма адыр оттотуп
Айдап жүрсөң мал кызык.
Азамат эрге табылса,
Айнектей сулуу жар кызык.

Жакшы ат минип кубанып,
Жалындуу жүрөк чыңалып,
Жарашыктуу кийинип,
Жагалданып сыланып,
Жашыл көйнөк, шай көйнөк
Жароокер сулуу кыз сүйсөң,
Жашчылыгың бир кызык.

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең сен кызык.
Эрикkенче сүйлөшүп,
Элестешсең тең кызык.
Эл чогула келгенде
Элиришке мен кызык.

Келин-кызга жарашкан,
Керенелүү шай кызык.
Кары кемпир-чалдарга
Кант салган кара чай кызык.
Ойноо кезде балдарга
Ооз жарма тай кызык.

Өмүрүңдүн ичинде
Өлбөгөнгө миң кызык.
Алганың жакшы жар болуп,
Айкалышып уктасаң,
Ай жарыгы түн кызык.

ГҮЛДӨП АЛ

Кара күрмө шай кийип,
Бойлогула кыздар ай,
Кадыр, көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай.
Кайрылып келбейт өмүрүң,
Ойлогула, кыздар ай,
Ойной албай, күлө албай,
Ойногонду биле албай,
Кайран жашты картайтып
Койбогула, кыздар ай!..

Кызыл күрмө шай кийип,
Бойлогула, кыздар ай,
Кызуу көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай,
Кылчайып келбейт өмүрүң,
Ойлогула, кыздар ай.
Ойной албай, күлө албай,
Ойногонду биле албай,
Кызык күнүң өткөрүп,
Койбогула, кыздар ай!..

Кызыл жибек түрдө бар,
Кызыл тилим, сүйлөп ал,

Кылчайып келбейт өмүрүң,
Кыз экенде гүлдөп ал.
Кыялданып качпагын,
Кыз ойнобос көрдө бар.

Жашыл жибек түрдө бар,
Жаңсап, тилим, сүйлөп ал,
Жанып келбейт өмүрүң,
Жаш экенде гүлдөп ал,
Жалтанбагын, качпагын,
Жаш ойнобос көрдө бар.

Кайран өмүр барында,
Балалыктын чагында,
Гүлкайырдай гүлдөп ал
Күлгүн жаштын барында.
Карылык кууп жеткен соң,
Кайран өмүр өткөн соң,
Кара чым басып денеңди
Каларсың жердин астында...

ТҮЗ ЖОЛУҢДАН ЧЫКПАГЫН

Калың топко сайраган,
Акын Токоң мен мында!
Сагынган элди көрөм деп,
Көп элге ырдап берем деп,
Кетмен-Төбө жеримден
Атайы мында келдим да.

Жаш кезиңде жаркылдап,
Калкыңа тийсин керегиң,

Билишимче кубултуп,
Санаттан ырдап берейин.

Жаман адам жалтанган,
Жалкоо болот карганча.
Жанындан кетпейт жалтактап,
Бир нерсең алдап алганча.

Аңчынын чери жазылбайт,
Булкунтуп бүркүт салбаса.
Туугандары жат болот,
Бир-бирине барбаса.
Арманда кылып калтырат,
Бекерге кылган далбаса.
Айдатып ийген Токоңду
Байлардан чыккан каргаша.
Түз жолуңдан чыкпагын,
Бузуку сени алдаса!

* * *

Боз карчыга боодо ойнойт,
Болумдуу балдар жоодо ойнойт.
Болуму жок, шыгы жок
Аш талашып үйдө ойнойт.

Көк көгүчкөн көлдө ойнойт,
Көлөкөсү жерде ойнойт.
Көөдөнү жок, шыгы жок
Үйдө жатып, үйдө ойнойт.

ДҮНҮЙӨ

Бул дүнүйө бекерсиң
Бир күнү өтүп кетерсиң.
Опосу жок дүйнөнүн
Түбүнө ким жетерсиң?

Келериңде дүнүйө,
Толукшуп чыккан айдайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Суу жүрбөгөн сайдайсың.

Келериңде дүнүйө,
Асмандагы күндөйсүң,
Кетериңде дүнүйө,
Кайгылуу көңүл кирдейсиң.

Келериңде дүнүйө,
Өзөнгө бүткөн талдайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Өлүмдөн бетер алдайсың.

Келериңде дүнүйө,
Мөмөлүү дарак шактайсың,
Кетериңде дүнүйө,
Суу жетпеген какгайсың.

Келериңде дүнүйө,
Алмач өркөч лөктөйсүң.
Кетериңде дүнүйө,
Тулпар минсең жетпейсиң.

Келериңде дүнүйө,
Аргымак минип ойнойсуң.

Кетериңде дүнүйө,
Айланып учкан торгойсуң.

Келериңде дүнүйө,
Адырдан соккон желдейсиң.
Кетериңде дүнүйө,
Кол жетпес аска белдейсиң.

Келериңде дүнүйө,
Ай менен күндөй жарыксың.
Кетериңде дүнүйө,
Таманы түшкөн чарыксың.

Келериңде дүнүйө,
Кош тегирмен ноодойсуң.
Кетериңде дүнүйө,
Көз жетпес бийик зоодойсуң.

Келериңде дүнүйө,
Алтын жагоо куштайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Кышкы чилде муздайсың.

Келериңде дүнүйө,
Алтын така тулпарсың.
Кетериңде дүнүйө,
Артынан кууса жеткирбес,
Айланып учкан шумкарсың.

Келериңде дүнүйө,
Урууда күлүк дулдулсуң.
Кетериңде дүнүйө,
Уясын бузган булбулсуң.

Келериңде дүнүйө,
Ташкын дайра селдейсиң.

Кетеринде дүнүйө,
Карматпас бороон желдейсиң.

Келеринде дүнүйө,
Алтын тутка түркүксүң.
Кетеринде дүнүйө,
Туурдан учкан бүркүтсүң.

Келеринде дүнүйө,
Кебелбес эрдин мүлкүсүң.
Кетеринде дүнүйө,
Кеpүүдөн качкан түлкүсүң.

Келеринде дүнүйө,
Байгеден чыккан аттайсың.
Кетеринде дүнүйө,
Мөмөсү түшкөн шактайсың.

Келериңдн дүнүйө,
Көңүлүң курсант болорсуң.
Кетеринде дүнүйө,
Көк шумкар алган коёнсуң.

Келеринде дүнүйө,
Курбулуу тоодо уларсың.
Кетеринде дүнүйө,
Куйругун жанчкан жылансың.

Келеринде дүнүйө,
Көк болот шамшар-канжарсың.
Кетеринде дүнүйө,
Көксөө болгон чалдайсың.

Келеринде дүнүйө,
Жоо качырган эрдейсиң.
Кетеринде дүнүйө,
Кейиген менен келбейсиң.

Келериңде дүнүйө,
Кериде жайык конушсуң.
Кетериңде дүнүйө,
Капкагы сынган комузсуң.

Келериңде дүнүйө,
Чытырман калың токойсуң,
Кетериңде, дүнүйө,
Жыртылган тери чокойсуң.

Келериңде дүнүйө,
Ак үйгө салган айнексиң.
Кетериңде дүнүйө,
Туткасы сынган чайнексиң.

Келериңде дүнүйө,
Ала кар жаткан бийиксиң.
Кетериңде дүнүйө,
Мергенден качкан кийиксиң.

Келериңде дүнүйө,
Көкөлөп өскөн чынарсың.
Кетериңде дүнүйө,
Шамалдан качкан тумансың.

Келериңде дүнүйө,
Толкуган көлдө шардайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Томугу түшкөн тайдайсың.

Келериңде дүнүйө,
Жыйырма беш жаштайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Жыдыган кара чачтайсың.
Келериңде дүнүйө,
Караңгы тамда чыраксың.

Кетеринде дүнүйө,
Карышкыр жеген улаксың.

Келеринде дүнүйө,
Айчыгы алтын туудайсың.
Кетеринде дүнүйө,
Соолгон кудук суудайсың.

Келеринде дүнүйө,
Булутсуз тийген күндөйсүң.
Жанаша чыгып ыргалган
Жазгы талдай бүрдөйсүң.
Кетеринде дүнүйө,
Булут баскан түндөйсүң.
Карарып алса көңүлүң,
Кармаса колго кирбейсиң.

Келеринде дүнүйө,
Түнкүсүн жарык айдайсың.
Адамдын көөнүн сергиткен
Жашыл гүлдүү жайдайсың.
Кетеринде дүнүйө,
Кайрылып карап койбогон
Кайыры жок байдайсың.

Келеринде дүнүйө,
Жайкалган ыраң чөптөйсүң.
Жашылданып буруксуп,
Туш-туш жакка көктөйсүң.
Кетеринде дүнүйө,
Эшиктен төргө өтпөйсүң,
Жардылыкка таянтып,
Жакыныңды өрттөйсүң.

Келеринде дүнүйө,
Бир туугандан ынаксың.

Караңгыда жарк эткен,
Кавхар, жакут чыраксың.
Кетеринде дүнүйө,
Душманымдан ыраaксың.

Келеринде дүнүйө,
Жаз бүрдөгөн терексиң.
Жагалдантып көнүлдү
Жаш, карыга керексиң.
Кетеринде дүнүйө,
Түбү түшкөн челексиң.

Келеринде дүнүйө,
Бүр алган кырчын талдайсың.
Таттылыгың тамшантып,
Шекер менен балдайсың,
Кетеринде дүнүйө,
Азыткыдай алдайсың.
Келеринде дүнүйө,
Жасалгалуу үйдөйсүң.
Кетеринде дүнүйө,
Жакыныңды сүйбөйсүң.

Келеринде дүнүйө,
Ташып чыккан булаксың.
Кетеринде дүнүйө,
Желсиз өчкөн чыраксың.

Келеринде дүнүйө,
От жакпай оргуп кайнайсың.
Күн тийгендей жаркырап,
Күлө багып жайнайсың.

Дүнүйө чиркин ушундай,
Колуңдан качкан кушундай.

АККАН СУУ

Кырк миң жыл жердин алдынан
Карып чыккан аккан суу.
Толгон айдай жаркырап,
Жарык чыккан аккан суу.
Булаң куйрук, жез канат
Балык чыккан аккан суу.
Курт-кумурска жандууну
Багып чыккан аккан суу.
Кара жердин алдынан
Жарып чыккан аккан суу.

Көз жетпеген кара кыр
Тоого чыккан аккан суу.
Кош тегирмен паралуу
Ноого чыккан аккан суу.
Жети кабат жер менен
Зорго чыккан аккан суу.

Көз жетпеген ала кыр
Сайда болгон аккан суу.
Чаңкаганда адамга
Пайда болгон аккан суу.
Азган менен тозгонго
Айла болгон аккан суу.
Кызыл-тазыл жайнатып
Гүл жараткан аккан суу.

Жер жүзүндө сонорго
Түр жараткан аккан суу.
Жашыл ала ыраң чөп,
Миң жараткан аккан суу.

Баасы кымбат, эти алтын,
Мал жараткан аккан суу.

Башатына көгөртүп
Тал жараткан аккан суу.
Карыптарга күч-кубат
Ал жараткан аккан суу.

Жадыратып жайыкка
Чөп жараткан аккан суу.
Жашыл майдан салкынга
Көк жараткан аккан суу.

Агын дайра шар болуп
Толкуп турган аккан суу.
Ак тулпар кечип өтө албай
Коркуп турган аккан суу.

НАСЫЯТ

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл
«Эринчээк, жалкоо» дедирбей.

Эрдин күчү — сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси —
Эпчил болот термелеп,
Өз колуңда болбосо,
«Өлдүм» десең, ким берет?
Күчүң барда иштеп көн,
Күлүп жайнап, эр жигит,

Күнүмдүктү ойлобой,
Кулак байлап жер жибит.

Жакшы азамат түрдөнүп,
Жалбырттаган жалындай,
Өзүн өзү асырайт,
Уурулукка малынбай,
Уятын ойлоп ар убак,
Ушак сөзгө чалынбай.

Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Ирээтиңди түзөтүп,
Иштебесең аш кайда?
Эгин айдап, чөбүң чап,

Эмгегиңден пайда тап.
Азамат болсоң, ак иштеп,
Аздыр-көптүр малың бак!

Эр жигиттин белгиси —
Кайраттуу болот жалындап,
Өз колунда болбосо,
Оңойбу оокат табылмак?

Өлмөйүнчө кор болбойт,
Өксүгөн менен ниети ак.
Жамандыкка чалынбайт,
Өз башына өзү сак.

Өлбөй тирүү калбайсың,
Жан аманат, ойлоп бак.
Ыркырашпа тирүүңдө:
Ырыс алды — ынтымак...

Ачуулуу болуп, эр жигит,
Аксымдыкка бут малба,

Көпкөндүккө жеңдирип,
Көрүнгөнгө мактанба,
Алып калгын Токоңдун
Үлгүлүү сөзүн укканда.
Карыздар болбо эр жигит,
Көтөрмөгө бурулуп.
Абийириңди кетирип,
Аласа келет чубуруп.
Андан көрө эгин бак,
Алың барда жулунуп.
Кайда качат ырыскы?
Өзү эле келет курулуп.

Эсиң кетсе, эчки бак,
Эчки тууйт үч улак.
Айраныңды мол кылып,
Саан берет үч убак.
Эч болбосо экиден
Эгиз тууйт улагың,
Эшигиңден эрмен жейт,
Эстебей тоонун тулаңын.

Эгин айдап, жакшы бак,
Жазында чыгат жалтылдай,
Кампадан ашып кап толот,
Баасы кызыл алтындай.
Жашыңда кылгын мээнетти,
Жалкоолонуп тартынбай.
Карды тойбойт адамдын
Кайрат менен иш кылбай.

Качкы болот кээ акмак
Кара чака табалбай,
Коё берет акыры
Катынын эптеп багалбай.
Иштеп жатса бир дыйкан,

Кыт-кыт күлүп табалайт.
Дыйкан кууп жолотпой
Айыл үйдөн талаалайт.

Андай сыйкыр шумдарга
Азаматтар байланбайт,
Ачык-айрым азамат
Аргымак аттай шайдаңдайт.

Карыздар болбо сүткорго,
Бардык малын сүт кылат;
Бир жылда эки туудуруп,

Жарым сомун бүт кылат.
Убагында бербесең,
Бийге салат тыткылап.
Бий-болуштар башыңан,
Арылбаган жут кылат.

Кумарын жазат куш салган,
Кымылдайт ичи кыз алган.
Куюлтуп ырдап отурсам,
Сөзүмдө барбы бир жалган?

Күнү-түнү тынчы жок
Ашка-тойго ат чапкан.
Берекеси жок болот
Бекеринен мал тапкан.
Чынчыл жакшы көрбөдүм
Чыгым албай эл баккан.
Эки колун тынчытпайт
Эт башырып,
от жаккан.
Мергендиктин белгиси —
Бугу, марал, теке аткан.
Үңкүйүп үйдө жатканча
Ит агытып, сал капкан.

Курсагың сылап тынч жаткан,
Тамак даяр болгондо,
Ал урган кирип келет бир жактан.
Жардылык, байлык кимде жок,
«Жардысың» деп демитпе,
Жамандашып, эр жигит,
Бириңди-бириң кемитпе!

Аз өмүрдүн ичинде
Амандашкын күнүгө.
Өлбөгөнгө табылат
Аздыр-көптүр дүнүйө.

Алакөөдөн акмактар
Антташкан сөзгө туралбайт.
Айылына бата албай,
Акыр өзү бураңдайт.

Как ошондой адамдын
Каадасы калбайт карганча,
Өткөн өөнү билинбейт
Өлөр күнгө барганча.

Ырыс алды ынтымак,
Өлмөйүнчө кол кармаш.
Билими бар азамат,
Бир-бириңе жардамдаш.
Билинбей жүрүп бир күнү
Мүдүрүлөт алтын баш...

Өнөрүң болсо, өргө чап,
Кор кылбай, асыл жанды бак.
Эрдин көркү — эл менен,
Эмгегиң менен элге жак!

САНАТ

Аргымакты «жаман» деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды «жаман» деп,
Тууганды кайдан табасың?

Ак саманды «жаман» деп,
Чөптү кайдан табасың?
Аз дүйнөнү «жаман» деп,
Көптү кайдан табасың?
Жарма, чайды «жаман» деп,
Этти кайдан табасың?
Акындарды «жаман» деп,
Кепти кайдан табасың?

Агарган карда көп жүрсөң,
Көзүң бир күн карыгат,
Агайынден чет жүрсөң,
Көңүлүң бир күн тарыгат.
Тууганына батпаган,
Душманына жалынат.
Болбос жаман арамза
Болумсуз ишке малынат.
Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган,
Жат кишини жамынат.
Ханды кудай урарда
Калкына жаман кас болот.
Байды кудай урарда
Дөөлөтүнө мас болот.
Кышты кудай урарда
Күн жылымдап жаз болот,

Эрди кудай урарда
Элүүндө жаш болот.

Жалпы жылдыз чогулса,
Жарым шоола айдай жок,
Тогуз улак бириксе,
Баасы жалгыз тайдай жок.
Карандай чайды көп ичсең,
Бир кесим казы майдай жок.

Өңкөй бөздүн сапаты.
Бир кийимдик шайдай жок.

Бычак берсең, кындап бер,
Кындап берсең, чындап бер,
Берекесиз байлардан
Бейил менен кун кетер.
Жумуш кылсаң, мудаа кыл[1],
Иштеп кетпе илдекер[2],
Кара санап бирди алсаң,
Колуңуздан миң кетер

Чечилишип сырдашсаң,
Көкүрөктөн муң кетер.
Баарың болсоң бир ооздуу,
Душманың кантип былк этер?
Булут кетсе асмандан,
Күн ачылып жылт этер,
Ажалың жетип, күн бүтсө,
Кайран башың шылк этер.

Ак бараңдын кундагын,
Аталбасаң сунбагын,
Эрмин десең душмандан

---

[1] Мудаа кыл — аягына чык, бүтүрө иште деген маанидe.
[2] Илдекер — эптеп-септеп.

Эки көзүң жумбагын.
Өтүп кеткен иш үчүн
Өкүнүп балаң урбагын.

Көпкөн жигит көп сүйлөйт,
Чечен жигит эп сүйлөйт,
Билбестерге жыйында
Бир сүйлөөгө кеп тийбейт,
Жөн жүрбөгөн жигиттер
Көрүнгөндөн тепки жейт.
Ким көрүнгөн кекенип
«Ушунуку өттү» дейт,
Көз карашың бузулса,
Көргөн адам «көптү» дейт.

Сүт табакты жибитет,
Айран тамса иритет.
Пайдасы жок кеп айтып,
Маңыз сөздү чиритет.
Күлө сүйлөп үйүңө
Күндө кирген күл ичет.
Эки дүлөй кошулса,
Бир-бирине күлүшөт.

Жинди менен жоолошпо,
Суу куйбагын толбоско,
Акмак болуп кетесиң,
Ачууланба болбоско.
Үгүт айтып чарчаба,
Айткан акыл конбоско.
Жолдош болсоң куу менен,
Өмүр өтөр доо менен.
Жыкмайынча качпагын,
Беттешип калсаң, жоо менен.

Суктанбагын сулууга,
Уят айтпа улууга.
Тамаша айтсаң билбеске,
Тар жерде катуу сындырат,
Жамандардын адаты —
Жалган сөздү чын кылат.
Көптү көргөн адамдар
Көнүлүңдү тындырат.
Бекерчиден безе кач,
Ушакчыдан көчө кач!
Кызыктырып кыйыкты,
Кыйын жерге жибербе,
Билбестерди коркутуп,
Алдоо менен имербе,
Жаңшап турган Токондун —
Насияты силерге.
Жаның менен акыл айт
Жакшы айтканың билерге.
Колуңдан келбес жумушту
Оюң менен бүтүрбө,
Алыстан келер коноктун
Кабарын укпай күтүнбө.

Айталбаган сөз үчүн
Оозуңду бекер ачпагын,
Мактаганга март болуп,
Оокатыңды чачпагын.
Колдон келер иш болсо,
Коркуп бекер качпагын,
Мурунку жаман ишиңди
Кийинки жерде таштагын.

Жолдош болбо коркокко,
Жүк артпагын торпокко,
Иш кылдырба чоркокко.

Күлүк минсең күүлөнүп,
Эки жагың каранба, —
Көйрөң атка коносуң
Көрүп калган адамга.

Сурап ичкен тамагың —
Суу ичкен менен барабар,
«Сук» атанып айлыңда
Суук болбо, жаш балдар!

Күлүк менен жарышпа.
Билимдүү менен алышпа.
Кейбир[1] кылат өзүңдү
Кеп салбагын маңызга.

Көңүл калар кеп айтпа
Оору менен картаңга,
Жанын сатат кээ адам
Жарым чөйчөк талканга.

Бузук менен муңдашпа,
Уятсыз менен ымдашпа,
Болбос ишке кийликпе,
Момундук жөнү бир башка...
Алың менен күч керек
Азык оокат тыңдашка.
Акылсызга сөз айтып,
Акмак менен сырдашпа.
Аялыңды жек көрүп,
Жамандыкты ырбатпа.

[1] Кейбир — келжирек

ҮЛГҮ ЫРЛАР

Дайранын көркү кемеде,
Баланын көркү энеде,
Акыл айтсаң тыңшабай,
Акмактын көркү жемеде.

Бычактын көркү кынында,
Жылкынын сыны кулунда,
Азамат болсоң, эр жигит,
Ардактуу иштен корунба.

Шибердин көркү — мал менен,
Жылкынын көркү — жал менен.
Жылдыздай жанган кара көз,
Жигиттин көркү — жар менен.

Сакалдын көркү чалда бар,
Сулуунун көркү калда бар.
Суктанып жүрбөй ар кимге,
Сүйгөнүңдү тандап ал.

Түн менен жойлой басканда,
Түлкүлөр түшөт капканга,
Түн экен деп, эр жигит,
Максатыңдан жазганба.

Жаман Адам белгиси —
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси —
Эл камы үчүн күйүнөт.

Эчкинин көркү — төл менен,
Эгиндин көркү   жер менен,

Эликтин көркү — төр менен,
Эр жигит көркү — эл менен.

Булбулдун көркү гүлдө бар,
Ырчынын көркү үндө бар,
Ак шумкар учса асманга,
Амалың болсо үндөп ал!

Жайлоонун көркү кымызда,
Кишинин көркү ырыста.
Намысы үчүн жоо сайган
Баатырдын көркү урушта.

Аяздын көркү музда бар,
Алгырдын көркү кушта бар,
Тамактын көркү тузда бар,
Саамайдын көркү кызда бар.

Жамгырдын көркү туманда,
Бүркүттүн көркү кыраанда,
Байкабай жүрсөң кокустан,
Кор болосуң жаманга.

Туйгундун көркү түлөктө,
Баатырдын көркү жүрөктө.
Балбандын көркү билекте,
Ордөктүн көркү чүрөктө.

Кулпунуп туурда таранса,
Куштун көркү түлөктө.
Кошоматчы кууларды
Кондурба да, түнөтпө.

Кылычтын көркү курчунда,
Кундуздун көркү сыртында,

Алышкан душман жоо келсе,
Азамат көркү журтунда.

Бак-дарак көркү гүлүндө,
Бакшынын көркү жининде,
Мукам-мукам сайраса,
Булбулдун көркү үнүндө.

Аргымак көркү жалында,
Алманын көркү шагында,
Ак жолборс келсе, тартынба,
Алтын башың барында.

Мылтыктын көркү огунда,
Милтенин көркү чогунда,
Жайылып малың семирсе,
Жайыттын көркү сонун да!

Туяктын көркү тулпарда,
Канаттын көркү шумкарда.
Кулундун көркү жылкыда,
Каз канаттап эл турса,
Аш, тойдун көркү ырчыда.

Темирдин көркү өгөөдө,
Жыгачтын көркү мөмөдө.
Баатырдын көркү маңдайда,
Чечендин көркү таңдайда.
Бирер түркүн эр жигит
Жетишпей жүрөт ар кайда.
Сыянын көркү каламда,
Сырыңды айтпа жаманга.
Сыр алышып, сыр түйгөн
Сырдашың келет саламга.
Жабдыктын көркү жоргодо,
Жаназа, доорон молдодо,

Жаман адам чырылдап,
Жакын болот олжого,
Жабыгып жүрсө, жигитти
«Жакырсың» деп кордобо.

Козусу кошо жайылса,
Койдун көркүирикте,
Акылы толук азамат,
Айрылбас курбу иликте.
Тунук мүчө, тулпар сын
Дубанды бузган күлүктө.

Сулуунун көркү келбетте,
Шурунун көркү берметте.
Колуңдан келбес бир ишке
Кор болуп көңүл дегдетпе.

Ынтымак болсо калкыңда,
Душманыңдан тартынба,
Айбаты бар жигиттин
Атагы калат артында,
Күжүрмөн эрдин күчү өтөт
Күмүш менен алтынга,
Күчүң барда, эр жигит,
Күмүш өңдүү жалтылда.

Эшендин көөнү зикирде,
Уурунун көөнү пикирде,
Орозодо молдолор
Опулдашат битирге.

Сопунун көөнү азанда,
Соргоктун көөнү казанда.
Чын болсо да, жан кечти
Чыдай берет касамга.

Мергендин көзү милтеде.
Опкоктун көзү күлчөдө.
Жакшы аттын көркү — жал менен,
Сулуунун көркү — кал менен,
Булбулдар таңшып сайрашат
Буралган кырчын тал менен.
Жайлоонун көркү ачылат,
Жайылып жаткан мал менен,
Карыса да кемпирлер,
Калжаңдашат чал менен.

Жердин көркү ачылат
Жайкы жашыл гүл менен,
Жай сыпаты бир сонун
Жандын баары дүрбөгөн.
Дыйкандын көркү — жер менен,
Күлүктү чабат тер менен,
Кадырлаш болсо өлгөнчө
Катындын көркү эр менен.

Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап кур жатпа.
Иш тапшырба жалкоого,
Акыл айтпа чалпоого!

НУСКАЛУУ ЫРЛАР

Эрдин эри майтарат
Эриш бузган жоо мизин.
Кайраты демин кайтарат
Кара өзгөйлүү доо мизин.

Эр эшиги сом темир,
Эритмекке эр керек,
Тескерини түзөткөн,
Эрге дөөлөт бир келет.

Көрөм десең урматын,
Уул үйлөп, кыз чыгар,
Малыңды жутка алдырбай,
Кам көбөйтүп, кыш чыгар.

Эндик, упа, каркыра,
Кыз балага жарашар,
Бетке сыйпап албыртып,
Беш көкүлүн тарашар,
Бейжай болсо энеси,
Беш убак тиер жемеси.

Тарпты жесе жарашат,
Карга, кузгун капыры,
Арга барбы таланса,
Бей-бечара бакыры.
Кузгундардын колунан,
Эзилди элдин жакыры...

ТОКТОГУЛДУН ТӨРӨЛӨРГӨ ЫРДАГАНЫ

(Токтогулдарды кармоо үчүн келген жазалоочу отряддын офицерине карай Токтогулдун ырдаганы)

Калаадан келген чоңдорум
Билесиң иштин болжолун,

Кай жумушта турушат
Силердин кылар ойлоруң?
Кантип көрбөйт көзүңөр,
Эшен, калпа, бай-манап
Элдин канын соргонун.

Керимбайга келишкен
Калаадан чыгып солдаттар,
Анык балаа бай-манап,
Адамзатка жармашкан,
Эшен, калпа дагы бар
Бай-манапты жандашкан,
Букаранын оокатын
Үшүрү деп алдашкан.

Улук болсоң, сыначы,
Ишенбесең өзүмө,
Башкалардан сурачы!
Калаадан келген күнадыр[1],
Кулак салып угуптур
Токтогулдун ырларын,
Адилет болсоң, текшерчи
Кедейди байлар урганын,
Дүң букара көрбөдү
Дүнүйөнүн жыргалын.

Күнадыр, келдиң айылга,
Күн тийбес тоого жайында,
Улук болсоң көз салчы
Жарды-жалчы — жабырга.

Көрүнөө айткан сөзүмдү,
Күнадыр, уксун кулагың,

---

[1] Күнадыр — Губернатор деген сөз.

Бекеринче «чыгым» деп,
Байлап алат бий, болуш
Кедейдин жалгыз улагын,
Сен билбесең, ким билет
Зарлаган элдин убалын?
Көйнөгү жок кедейди
Балапанча басып жеп
Керимбай көрдү убайын.

Жарды-жалчы, кедейлер
Жаралганбы кем болуп?
Күн-түнү түшпөйт үстүнөн
Куур тону тер болуп,
Куураган кедей жүрөгү
Кайгы басып чер болуп,
Жүдөп жүрөт букара
Кузгундарга жем болуп,
Жүрө албады шордуулар
Бай-манапка тең болуп.

«Чыгым» деп алат малдарын,
Айрансыз коёт балдарын,
Алсыз кедей амал жок,
Көтөрөт байдын салганын.
Улук болсоң, алып бер
Кедейден байлар алганын.
Улуктун ишин билбесең,
Байдын сөзүн сүйлөсөң,
Сен да тартып алып кет
Букаранын калганын!..

КОШ, АПАКЕ!

(Айдалып бара жаткандагы энесине ырдаганы)

Боздодуң, апа, боздодуң.
Кайгымды кайра козгодуң.
Кайрат кылсаң болбойбу,
Тирүүмдө жоктодуң...

Ыйладың, апа, ыйладың
Ыйлаба, жашың кургасын.
Убайым тартып ый-ыйлап,
Уулуңду муңдуу кылбагын!..
Айланайын апамсың,
Анчалык неге жаш алдың?
Айдалып барам алыска,
Азабым тартып жатарсың.

Каруун кетет, кейибе,
Кулак сал менин кебиме.
Ажалым жетип өлбөсөм,
Карчыга куштай айланып
Келермин кайра элиме!

Айланайын апаке!
Балапандай баккансың,
Ак сүтүңдү эмизип,
Бооруңа басып жаткансың,
Мага окшогон жалгызды
Зарлап жүрүп тапкансың.
Алпештедиң, апаке,
Адам кылдың асырап,
Ачылар бекен кабагым
Ушул иштен ажырап?

Керимбай кылды кесирди,
Кекенип мага эсирди.
Жаш кезимден каршы элем,
Журтумдан айдап кетирди.

Башыма түштү, көрөйүн,
Ажалым жетсе өлөйүн,
Кайгырбай, апа, үйгө бар,
Кантейин, барып келейин.

Айланайын, апаке,
Уккун менин сөзүмдү.
Картайганда көп ыйлап,
Алдырба муңга көзүңдү.
Ажалым жетип өлбөсөм,
Акыр бир күн алармын
Керимбайдан өчүмдү.

***

Алты сай бараң октолот,
Алты дубан топ болот.
Алты дубан топ болсо,
Асылың Токоң жоктолот.

Жети сай бараң октолот,
Жети дубан топ болот.
Жети дубан топ болсо,
Жетигиң Токоң жоктолот.

БИЗГЕ КЕЛЕР БЕКЕН КЕҢ ЗАМАН

Айдалып кеттим ишим ак,
Алым — карып, күнүм чак,
Ага-ини, туугандар,
Менин актыгымды ойлоп бак!

Жайкалып жүргөн Токтогул,
Чынжыр түшүп колума
Азап түшүп башыма,
Айдалдым Шибер жолуна
Кишен түшүп бутума,
Айдалып кетип барамын,
Кайрылып келер күн барбы
Мен калың кыргыз журтума?

Өзбек, кыргыз — калың журт,
Өскөн элим, аман бол!
Өмүрүмдү жыргатып,
Өткөн элим, аман бол!
Киндик кесип, кир жууган,
Турган жерим, аман бол!
Кичинемден бирге өскөн
Тууган элим, аман бол!
Токондо айтар тил барбы?
Торгойдой сайрап Токтогул
Толгонуп келер күн барбы?
Айдалып кеткен Токтогул
Айланып келер күн барбы?
Ырыскулбектин беш каман,
Пейли бузук беш жаман,
Кеттим Шибер айдалып,
Бизге келер бекен кең заман?!
Залимдин түштүм торуна,

Айдалдым Шибер жолуна,
Элебей жүргөн кезимде
Эшен чыкты шоруму.

АЙДАЛЫП ЖӨНӨГӨНДӨ

Эки колум байлатып,
Элимден кармап айдатып,
Күнөө салды мойнума,
Каршыкты манап жолума.
Каргаша өлүм албаса,
Кайрылып келсем ордума,
Чыксам сологойдун оңуна,
Күрсүлдөгөн Дөбөт ай! —
Атакандын Керимбай,
Минсем, кара эшек кылып мойнуңа!
Карагыр, Арым жер калды,
Калың кыргыз эл калды.
Балээлүү ишке кептелтип
Бузуктар салды жаңжалды.

Ажырап менден турушат,
Акыл-эси айран эл
Айдоого чындап мен кеттим,
Аман бол эми, кайран жер.
Кызыл-Үңкүр, Деңдерим,
Кайналба, калган эрмегим.
Кыялдан асты кетпейт го
Кыятка кончу жерлерим.
Сары-Бурчуң, Дендерим
Сандаган сарттар элдерим,
«Сандалтып айдап кетти» — деп

Санаба, калган эрмегим!
Санаамдан кетпей жүрөт го
Салкында сарай үй тигип,
Саякат кылчу жерлерим
Карагай найза колго алып,
Бел кармашып турушуп,
Керимбай канкор ит менен
Кармашпайт белек бу жайда!
Атадан калган жериме,
Ак шумкар куштай айланып,
Аман келсе алтын баш!
Жазбаган сөздөн жаңылткан
Жалакордун боору таш.
Жалгандан колум байланып,
Жаралуу көздөн акты жаш.
Агаин тууган калың эл
«Аман бол» деймин өзүңдү.
Ажалга берди зулумдар
Айнектен тунук көзүмдү.
Ырайымсыз бу жоодон
Алсам деймин өчүмдү,
Албарсты баскан эмедей,
Арам пейил Керимбай,
Алсыратсам өзүңдү!
Улуу-кары, кичи-жаш,
Угуп кал айткан сөзүмдү:
Туткундан келсем бошонуп,
Тууганыма кошулуп,
Душмандан алам өчүмдү,
Тубаса макоо Керимбай,
Турпактай чукуйм көзүңдү.

КЫЙЫНДЫК ТҮШТҮ БАШЫМА

Кыйындык түштү башыма,
Шириндиги болбосо,
Аманат жалган дүнүйө,
Ар кимге болбойт ашына,
Күнөсү жок, залимге
Кармалып кетип баратам,
Ой эми, каяктан келдим калкыма.
Алганымды томсортпой,
Жалгыз уулум Топчубай,
Баламын өңүн бозортпой,
Ак тузуң тартсын артыма,
Чың этип чымын учпаган,
Көк уюн көгөн тытпаган,
Жайлоом Арым, Суусамыр
Жайыты кенен жер калды,
Жалпы кыргыз эл калды,
Күнөсү жок, сурабай
Айдап кетип баратат,
Күндө салып мойнума,
Кыл чылбыр салып колума,
Кармап кетип баратат.
Өрдөк учуп коно албас,
Көлгө кетип баратам,
Өлгөндө добуш угулбас,
Чөлгө кетип баратам,
Жети атам туут көрбөгөн
Жерге кетип баратам.
Жазыксыз жашты кармады,
Жараткан башка салганы,
Аркамда жалгыз баламдын,
Атасынан айрылып,
Армандуу күндө кайгырып,

Ичинде калды арманы.
Толгон кыргыз калың эл
Жети атам кадам койгон жер,
Мен элиме келгенче,
Калкала жалгыз баламды.
Балыкты менен Мазар-Суу,
Кудайым сүйгөн Кутчу-Суу,
Атамдан калган алтын туу,
Анык чоң күч бар болсоң,
Ата арбагы жар болсоң,
Аркамда Эшмат, Топчубай
Асыра ини, баламды.
Тулпарын минип туу аштап,
Душманым келди жол баштап,
Туз насибим үзүлүп,
Тууганым, сенден ажырап,

Түрмөгө кеттим кыйгачтап.
Топтоп чыккан Кара-Тыт,
Токтогон жерим Балыгурт.
Жай жегеним сары май,
Жай жайлоом Карабай,
Жайытың тулаң малга жай,
Киндик кесип кир жууган
Атанын журту калды деп,
Алкымдан өтпөйт ичкен чай.
Ажалга кетип баратам,
Асырай көр, бир кудай!
Жалгыз-Өрүк, Белек-Таш,
Жалгаган жерим калды деп,
Жашып агат көздөн жаш,
Абалдан насип бар болсо,
Ат башы менен эр башы,
Кай жерде калбайт алтын баш.
Токтобек менен Белек-Таш

Токтогон жерим сен калдың.
Токтобой агат көздөн жаш.
Тозоктуу күнгө калды окшойт,
Томуктай болгон алтын баш.
Балдары бараң аткан жер,
Баркатта жаткан жер
Балапан багып чоңойткон
Аман калчы, кайран жер,
Көк-Мойнок, Шили, Кыркырак,
Көлөкө майдан, көк шибер
Көөнүмөн чыкпас буркурап,
Ак кептер учту пар калды,
Коёнек жүрчү сай калды.
Ай тийбес аска жар калды,
Көтөрөт экен буюрса,
Насипке кудай салганды.
Балдары жорго минген жер,
Келини торко кийген жер.
Сар-Чечекей, Жыланды,
Аман калгын, кайран жер.
Душманга кеттик кармалып,
Залимге кеттик айдалып,
Отуз төрт жашта оюлдум,
Ой-Конуш менен Моюдум,
Ойногон жерим калды деп,
Ок тийгендей чоюлдум.
Алтымыш киши айдалды,
Аркамдан жетип кармады,
Кудайдан коркпос залимден,
Асыра кыргыз арбагы,
Ажыдаар жаткан дабандан
Ашып кетчү бел кайда?
Аябай жанды сенден деп,
Каарданып камчы уруп,
Айтышып келчү эл кайда?

Аралаш бооруң болбосо,
Кайрылбайт экен мындайда.
Караны, акты билбеген,
Касамкор зулум турбайбы а!
Жетим уул, тул катын,
Арзын айтып ыйлаган,
Адамга зыян кылбаган,
Алты кетмен чапканда,
Аттай салы кулаган,
Айланайын Шамшыкал,
Асырай көр баламды
Азуусу кандуу шумкардан,
Арбашкан зулум булардан.
Боздоп калган апамда
Кайгылуу болуп жүрбөсүн.
Карыптык тартып жүдөсө,
Кас санашкан күлбөсүн.
Керегe кестим салаалап
Кеттим Кабак аралап,
Кедейге душман көп эле,
Кеткен бойдон келбейт деп,
Кеп кылгандар табалап.
Калың менен кармалып,
Кабак жол кеттим айдалып.
Касташкан душман көп эле,
Кармалды, кайтып келбейт деп,
Калгандыр бизди табалап.
Алеги жок шай калды,
Аркамда жарды эл калды,
Асыйга жаңы толду эле,
Ак туяк күлүк мал калды.
Алганынан ажырап,
Алынан тайып калтырап,
Алганым Тоту жар калды,
Кыпкызыл өңү бозоруп,

Атасынан ажырап,
Аркамда Топчу ал калды.
Чыттан көйнөк, чыт ыштан,
Башымда көргөн бир доорум,
Чабар камчы, сүйлөр тил,
Аркамда иним Эшматым,
Кантти экен жалгыз бир боорум?
Сыр айтпаймын душманга,
Зыркырап сынды бир колум.
Ак туяк эле мингеним,
Ак сүтүн берип эмизген,
Апакем калды үйдөгүм!
Алдап тамак жегизген,
Эмчегин ширин дегизген,
Үч маал ак сүт эмизген,
Апакем кантип калды экен?
Душманга чала дегизбең!
Кум-Кыя алыс кулан жол,
Кучакташып бирге өскөн,
Курбу-курдаш аман бол.

Айдалып кеттик алыс жол,
Азилдешип ойногон,
Ак гүлдөй жаштар аман бол.
Эр өлтүрүп, куш тартпай,
Нар өлтүрүп, пул тартпай,
Кылмышы жок, неси жок,
Кандайлыктан тарттык шор?
Жоргосун аттын мине өскөн,
Тоюнда торко кие өскөн,
Толкуган кыргыз, аман бол!
Айлаңар барбы алууга —
Ак болоттун мизинен,
Жыландын заар тилинен,
Артымдан жетип кубалап,

Арбагың барбы, көп кыргыз,
Ажыратып калууга?
Уругум кыргыз калың эл,
Улуу Кум-Бел, Кичи-Бел
Урматтуу элим сен калдың,
Аман бол эми, кайран жер.
Алтымыш киши кармалып,
Айласын таппай таң калып,
Амандашпай, коштошпой
Ага-иним калды саргайып,
Ок жаңылган куландай,
Куйругун үзгөн жыландай
Тууганым калды шалдайып,
Туткун кылып карматып,
Душмандын көбүн талкалап,
Тууралжы кылып койдук деп,
Душманым калды дагдайып,
Кашаты бийик жарсыңбы,
Карасам заман тарсыңбы?
Касам урбай, дарт чалбай,
Кармалып кетип баратам,
Биз бечара карыпты
Калкалар, кудай, барсыңбы?

АЙЛАНГАН ТООНУН БҮРКҮТҮ

Күн тийбес тамда жатамын,
Күч кетип, эс ооп, алсырап,
Алдымдан нымдуу сыз өтөт,
Айласыз жатам жалдырап,
Козголор менде дарман жок,
Кол, бутта кишен шалдырап,
Тим жатсам дале сабашат,

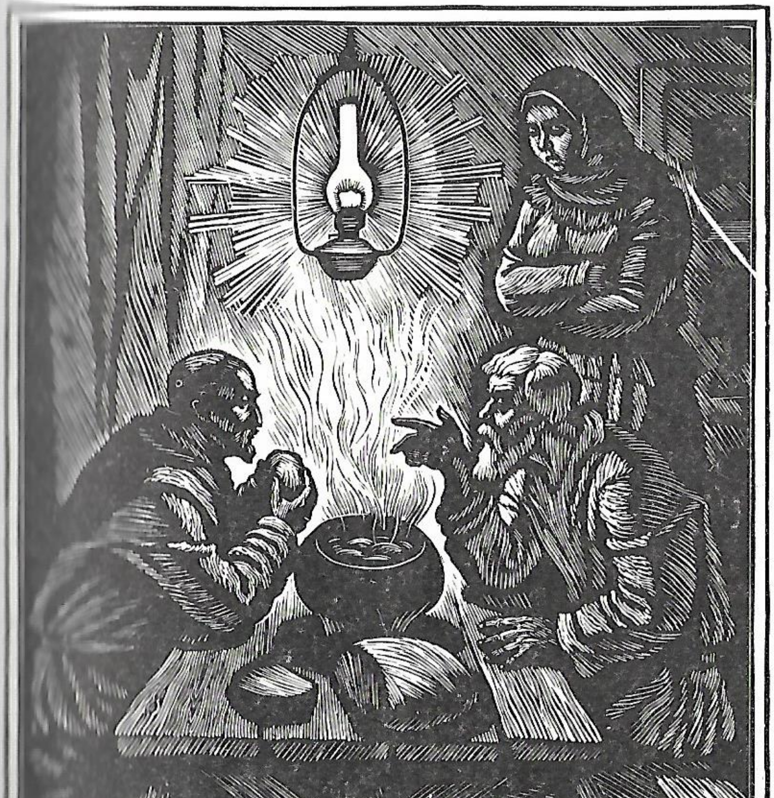

Тил билбей солдат балдырап,
Арачалар адам жок,
Аябай эстен тандырат.

Айланган тоонун бүркүтү
Ак жерден торго чалындым.
Комузду күүгө келтирген
Колума кишен салындым.
Ойлонуп түшкө кирбеген
Көркоолорго багындым.
«Айланайын, тийбе» — деп,
Айласыздан жалындым.
Кысталгандан өлсөм дейм,
Кымбатын кыйбайм жанымдын.
Күү чертип, эркин сайраган
Күкүк элем, наалыдым,
Күжүрмөн тынбай чуркаган
Күлүк элем, талыдым.
Кор болбой турган алтын баш
Күйүттө жүрүп карыдым.
Көз жашын эстеп, ич күйөт
Сүйүшүп алган жарымдын.
Он жашар жалгыз баламды
Ойлонуп күндө сагындым,
Зарлантып койгон күнөөсүз
Заманага таарындым.

УШУНДАЙБЫ СУРАГЫҢ?

(Түрмөгө бир улук киргенде Токтогулдун ырдаганы)

Арыз айтам, кулак сал,
Калааны билген улугум.
Мен бир туткун мусапыр,
Алдыңда зарлап турумун,
Ажырап калды аркамда
Тирүүлөй жетим кулунум.

Эр өлтүрүп, кун тартпай,
Элимден келдим айдалып.
Эчтеме кылган күнөөм жок,
Эки колум байланып,
Куулуп келип жатамын,
Кур азапка кармалып.

Кармады мени Керимбай,
Каршылык менен каралап.
Алыстан келдим айдалып,
Кара жолдон, көп элден
Кайыр сурап, аралап,
Колу, бутум байланган
Али жүрөт жаралап.

Менин айткан сөзүмдү,
Улугум, уксун кулагың.
Азапта жүргөн адамдын,
Ойлосоң боло убалын.
Айдалып жүрүп нечен күн,
Каруум кетип турамын.
Аркама колум байланды,

Амал жоктон чыдадым,
Ак кишини айдамак,
Алал жерден кармамак,
Ушундайбы сурагың?

Улук болсоң, карагын!
Мага окшогон карыпты!
Адилет болсоң, көрсөткүн
Тие турган жарыкты,
Текшерип көрсөң болбойбу,
Жалган менен аныкты!

АЗАПКА ТҮШТҮ ӨМҮРҮМ

(Токтогулдун айдоодо бара жатканда жолдо ырдаган ыры)

Ой, дүнүйө, жалганы...
Кантип чыгат көңүлдөн,
Карып болгон көп журтум
Боздоп ыйлап калганы,
Караңгы күн кайгыны
Кузгундар башка салганы.
Куу дүнүйө,жалгансың,
Букараны боздотуп,
Кайгыны башка салгансың,
Күнөөсү жок адамды
Күн көрсөтпөй айдайсың.

Күнөөсүз түштүм байланып
Керимбайдын колуна.

Жөө түштүм сандалып
Ат жетпеген жолуна,
Чын эле кордук эмеспи,
Чынжыр салды колума,
Тил билбеген солдаттар
Түшүп алды соңума,
Жашабасын Керимбай,
Чыккан го менин шорума!..

Шылдыратып бутума
Чыгарбай кишен салышты,
Кадыры сиңген калың эл:
«Булбул Током кетти» — деп,
Буркурап ыйлап калышты.
Кайран жаным кор болду,
Кайдан табар экемин
Кадырлашар таанышты
Пенделик түштү башыма,
Ачкадан жаагым карышты.

Амалсыздан бет алдым
Жетпей турган алысты.
Оюма алып жүрөмүн
Айланып элге барышты.
Теңчилик кылып күнадыр
Текшерген жок арызды.
Элимден чыккан Керимбай
Эзелден мага жабышты...

Эки колум аркада
Карыштыра байлады.
Эсил башым кор болду,
Элсиз жакка айдады.
Комузум жок колумда,
Кор болду жаным жайдары,

Толкуган суудай ташыды
Токтогулдун арманы,
Адилеттик кылбастан
Азапты башка салганы...
Жаак менен кызыл тил
Жаңшап ырдап сайрадым,
Куугунтук көрүп душмандан
Курушуп барат айдалым.
Ажыратып эркимден,
Алыс жакка айдадың.

Аркамда солдат балдырап,
Жайымды айтсам тил билбейт.
Жезитте[1] колум байлануу,
Же тилдебей тим жүрбөйт.
Коркутуп айдайт теминип,
Бутумдагы кишенди
Чыгарууну бир билбейт.
Камчылап айдайт, кашайгыр,
Айтпады атка мингин деп.
Күнү-түнү тынчытпай,
Шаштырып турат жүргүн деп...

Кайгыда жүргөн карыпмын,
Билбеди зулум жайымды.
Улутунуп үшкүрөм,
Укпады менин зарымды.
Унутпасмын өмүрдө
Жонума салган тагыңды...
Карып болуп кайран жан,
Кир басты кызыл өңүмү.
Азаптан башым кутулбай,
Ачпадым жарык көңүлдү.

---

[1] Жезит — шүмшүк деген мааниде.

Чулдураган солдаттар
Билбейт го менин жөнүмдү.
Азап менен өткөрдүм
Айдалып жүрүп өмүрдү.
Көзүмдүн жашы мончоктоп
Көкүрөккө төгүлдү.

Эки бутум тушалуу,
Арбыбайт баскан кадамым.
Жанымда жок жардамчы
Кайрылар жакын адамым.
Жүрөгүм күйүп өрт болуп,
Ачылбайт менин кабагым.
Жылаңайлак таш басып,
Тамтыгы жок таманым.
Эки колум кишенде,
Амалым жок барамын...
Көзүмдүн жашы көл болуп,
Жаш баладай ыйладым.
Арасы алыс жол экен,
Жан тынымын кылбадым.
Жарым кесе жармага
Жайымды айтып ырдадым.
Ушунча тартып кордукту,
Эмне жазык кылгамын?

Сурадым элден жарманы,
Токоңдун кетти дарманы.
Кыйын экен мусапыр
Таанып баган адамдан
Тамак сурап барганы.
Айткан менен арылбайт
Азаптуунун арманы.
Айдоодо жүрүп кор болду,
Элинде булбул жайдары.

Эсинен чыкпайт Токоңун
Элинен алыс калганы,
Азап көрүп булбулуң,
Арманын айтып зарлады.
Сары оору кылып айдаган
Солдаттын тийбейт жардамы...

Пенде болуп жол бастым
Комузум жок колумда.
Армандуу көңүл ачылбайт
Сибирдин алыс жолунда.

Кер сары болуп сагындым,
Кетмен-Төбө жерим ай,
Карып болду угулбай
Кайран сонун кебим ай.

Кайда калдың адашып,
Күйгөн оттой демим ай.
Айдоодо жүрүп бөкчөйдү
Ийилбес менин белим ай.

Жазыгым жок, кантейин,
Жазаны тартып жүрөмүн.
Чынжыр менен байланып,
Жара болду билегим.
Жатпай жүрүп күнү-түн
Жамандыктан жүдөдүм.

Жалпы элимден адашып,
Жалындап күйөт жүрөгүм.
Жалынган менен таппадым
Жардамчынын бирөбүн.

Жаралуу билек сыздады,
Жалганда жок бул кордук,

Жалынсам солдат укпады,
Жалындуу жүрөк муздады...

* * *

Торой-торой чал дедиң,
Токтогулду сал дедиң.
Тоотпойт экен чалганды
Камоодо куурап суу ичип,
Кайгыга күйүп жатканда
Каяктан таптың балбанды?

Кадырлаш Төрө[1], ынагым,
Кайгыргансып турамын,
Балтыры жоон, башы чоң,
Балбанды кантип жыгамын.
Алышып алым жетпесе,
Аргамды кандай кыламын?

Жолдошум Төрө, ынагым,
Өзүңдөн жооп сурадым,
Биз жолоочу мусапыр,
Жолборсту кантип жыгамын?

Кара өгүздөй ком алган,
Кашкулактай жон алган,
Аюуну кантип жыгамын,
Айтымы талаа мышыктай?
Асылсам болбой ыргытты,

[1] Торо – Сибирге Токтогул менен кошо айдалгандардын бири.

Айламды таппай турамын.
Үйүмдө жедим алманы
Үйрөндүм эле чалманы.
Чалсам дагы болбоду,
Чалыш неме койбоду.
Моюндасам болбоду,
Болжоосуз балбан койбоду.

АМАН КЕТЕР КҮН БАРБЫ?

Аргымак атта каруу жок,
Акыныңда наалуу жок,
Айдалып жүрсөм кыргыздын
Ажыратар алы жок.
Тобурчак аттын жалы жок,
Токоңдо бүгүн каруу жок,
Аргымак атта жүн барбы?
Ак падыша залимдин,
Айдагынан кутулуп,
Аман кетер күн барбы?
Тобурчак атта жүн барбы?
Тобумдан келдим кармалып,
Толгонуп кетер күн барбы?
Тобума аман бир жетип,
Торгойдой сайрар үн барбы?

ЭЛИМЕ КАЧАН КЕТЕМИН?

Ойлоп бир ойлоп алалы,
Обондуу күүгө салалы.
Залим падыша, манаптын
Момунга тийди залалы.
Ажал менен өлүмдөн
Адамзат четте калабы?
Таамайлап комуз чалалы,
Таңшытып обон салалы.
Тарчылык күнгө туш кылган
Залимдердин заманы.
Тагдыр жетсе, өлүмдөн
Тартынган менен калабы?
Элиме качан кетемин?
Эрктүү болор бекемин?
Эсен барсам элиме,
Тилегиме жетемин.
Калкыма качан кетемин?
Камактан бошор бекемин?
Карып болуп кайран жан,
Кайгынын суусун кечемин.
Көкүрөктө муңумду,
Кандай күндө чечемин?
Шаңшыган тоонун бүркүтү
Жазыксыз торго чалындым,
Тутулуп келип түрмөдө,
Душмандын торун жамындым.
Күнөөсү жок кармалып,
Кеткис шорго малындым.
Чынжырдан кол-бут бошонбой,
Чырмалуу тордо жатабыз.
Чыгып кетер тешик жок,
Муңдуу күндө капабыз.

«Көрсөтөр бекен элди» деп,
Көңүлдү жолго сатабыз.
Мендей муңдуу миң-сан бар,
Баарыбында кайгы-зар.
Өмүрдү кескен күнөөсүз,
Залимдердин пейли тар.
Буттарыбыз шалдырттап,
Кишендеген аттайбыз,
Күнүгө күйүк бөлкө жеп,
Жаныбызды сактайбыз.
Жакшы сүйлөп койгонду,
Жан аябай мактайбыз.
Сакал, чачы агарган,
Жаш катары камалган.
Эч жазыгы жок туруп,
Залимге бузук саналган.
Жетимиш ашып сексенге,
Жашы жетип эң карган.
Жалпы муңдуу мусапыр,
Баарыбыз болдук бейдарман.
Өлбөй-житпей эл көрсөк,
Баарыбызда жок арман.
Какырынып түкүргөн,
Туралбай бели бүгүлгөн.
Түрткүлөп солдат айдаса,
Тирүү жандан түңүлгөн
Кары жатат кишенде.
Миң сандаган мусапыр,
Баары жатат кишенде,
Бу кара ниет залимди
Бошотот деп ишенбе!
Күндүздө өмүр саналып,
Күүгүмдөн кийин камалып,
Кайтарып турат солдаттар
Таң атканча шам алып.

Кантала менен бүргөдөн
Каруубуз кетет таланып.
Жер казабыз муңдуулар
Керээли-кечке сандалып.
Кетмен, күрөк дапдаяр
Колго берет камдалып,
Кечинде кайта камалып.
Мылтыктарын төшүңө
Кесеп турат солдаттар
Кезүүлөшүп кайтарып,
Балыгы сууда чалкыган,
Куулары көлдө калкыган,
Улары тоодон үн салган,
Кийиги зоодон тынч алган,
Бугусу кирип чакырган,
Элиги черде бакырган,
Жайлоосу жашыл жибектей,
Жери жумшак балкыган,
Токоюн жашыл бүр алып,
Булбулдары таңшыган,
Жыпар жыттуу асыл жер,
Жетемби сага, кыргыз эл?
Кайра барып көрөмбү
Же айдоодо жүрүп өлөмбү?
Жүрөгүм толгон кайгы-зар,
Ак элем, күнөөм кечилбей
Ар кимдин оозун караймын
Атасы өлгөн жетимдей.

БОШ КОЙ БИР АЗ КОЛУМДУ!

...Төрөлүк кылсаң, бош койгун,
Чынжыр салбай, колумду.
Эр өлтүрүп койгонсуп,

Катырдың мынча шорумду.
Мен жеримде экенде
Булбул элем таңшыган.
Бүгүн колум бош күнү
Муңдуулар угуп жашыган.
Бук болуп тышка чыга албай
Жатат ыр, күү ташыган,
Бош кой бир аз колумду.
Чыгарып ичтен муңумду
Сайратайын булбулду,
Түшүнсөң кана кургурду...

ТУТКУН ЫРЫ

Жаралдым беле насипсиз?
Кармалып келдим жазыксыз.
Жорго элем жолдон жаңылбас,
Жорток болдум басыксыз.

Туулдум беле насипсиз?
Тутулуп келдим жазыксыз,
Дубанды бузган жорго элем,
Топор болдум басыксыз.

Манаптар сага не жаздым?
Басынып элден адаштым.
Бутумда кишен шалдырап,
Мусапыр болуп жөө бастым.
Кор кылдың, залим, кантейин?
Кошогумдан адаштым.
Капаска түртүп ийгендей
Кайсыныңды талаштым?

Жыйырма беш жылга кесилип,
Чынжырга бутум тешилип,
Жыгыламын басалбай
Жыңайлак таман эзилип,
Аман кетер бекемин
Азаттык күнгө кезигип?

Болуштан келдим кесилип,
Бозоруп жүрөм эзилип,
Боздотуп урат баспасам,
Бүткөн бой терге тешилип,
Бошонор күнүм бар бекен
Боштондук күнгө кезигип?

Укпадым элдин кабарын,
Күмөндөр тирүү табарым,
Айдалып жүрүп мен өлсөм,
Көмүлбөй жолдо каламын.

Күйүткө салдың, залимдер,
Көрүндү беле залалым?
Көзүн көрөр бекенмин
Күкүктөй жалгыз баламын?

Карыган энем шордуу экен,
Кантип жүрөт болду экен?
Ага-тууган кайрылса,
Ал-абалың мол бекен?

Жайытың жайсыз болгондур,
Жалгызым деп зыркырап,
Жайылып жашың дыркырап,
Койнуңду каптап толгондур.

Кырк миң солдат, мен жалгыз,
Кыжылдайт тилин билбедим.

Кыргыз калкым барындай
Кыялданып күлбөдүм.

Отуз миң солдат, мен жалгыз,
Он ооз тилин билбедим.
Омбудагы түрмөнүн
Ортосунда зилдедим.

Мурутум, чачым алынбай,
Мусапыр болдум мамындай.
Муңайып жүрөм Сибирде
Бошонор күнүм табылбай.

Башыма түштү карыптык
Кара нан жеп, суу ичип,
Кайран жан тартты арыктык.
Көрөр күнүм бар бекен
Шор арылып, жарыктык?

Айдалып элден адашып,
Ал кетип этим көк жашык.
Караңгы тамга камалып,
Каным калды бир кашык.

Карыптык тартып кардым ач,
Агарды сакал, кара чач.
Арылар күнү бар бекен
Армандуу көздөн аккан жаш.

Зар ыйлаткан күнөөсүз,
Залимдердин боору таш,
Кармалып жүрүп мен өлсөм,
Кай жерде калат алтын баш?

Кишен салган атка окшоп,
Чынжыр менен жөө басып,

Кыдыртып айдап күнүгө
Кыйналдым кызыл өң азып.

Чымындай жаным кыйналды
Чым оодарып, жер казып,
Эзилип кайгы шор тарттым,
Эл-журтумдан адашып.

Түрмөдөн аман кутулуп,
Туугандан татсам туз-насип...
Аман-эсен бар бекен
Аркамда калган бир казык?

Күндүзүндө иштетип,
Күүгүмдөн камайт далдага,
Түнүнкүсүн уктатпай,
Түгөттү канды кантала.

Түрмөдө жатып шордуулар,
Түңүлбөй тарттык көп санаа.
Аман бекен аркамда
Тирүүлөй жетим бир бала?

Мусапыр менен муңдуудан
Миллион жатат түрмөдө,
Бүткөн боюн талатып
Кантала менен бүргөгө.

Атылып өлүп кетүүгө
Колго бербейт жалгыз ок.
Караңгы тамда шордуулар
Бошонуп кетер айла жок.

Колго түшүп күнөөсүз,
Кубардың кандуу кызыл жүз.

Ташка тийип кетилди
Далай болот, өткүр миз.

Карып болдуң, кайран баш
Качан токтойт аккан жаш?
Кайраты бар жан элем
Кабыландан жалтанбас.

Муңдуу болдук биз жүдөп,
Мусапырлар бир тилек,
Мендей карып туткундар
Миллиондон көп жүрөт.

Полицей келет балдырап,
Басалбайм муунум дабдырап,
Байлоодо жүрөм күнөөсүз
Панардай көзүм жалдырап.

Жамандыгын ырдайм деп,
Жазыктуу болдум манапка,
Жазыгы жок эчэнди
Манаптар чапты канатка.

Армандуу энем жүргөндүр
«Ардагым!» — деп жол карап,
Жалдыратам көзүмдү
Жатсам-турсам көп санап.

Каршылаштык манапка
Өң букара бир тарап,
Айдатып ийди залимдер
Ажалга бизди чын каалап.

Тирүү болсом барганым,
Түгөнөр болсо арманым.

Түңүлдү го ажырап
Тирүүлөй жесир калганым.

Арманыңды чеч, эне,
Ак сүтүңдү кеч, эне.
«Ак кепиндеп, аруу жууп,
Ардагым көмсө» — дечү эле.

Калкымдан аздым көрүнбөй,
Кайгы көп ичтен бөлүнбөй,
Карыган энем сен турмак,
Калармын мен да көмүлбөй.

Калкыма булбул болгондо,
Каруум жетип толгондо,
Камалып жатам алсырап
Кара темир коргондо.

Калкымы көздөй сызууга,
Канатым болсо учууга,
Кара темир коргонду
Каруум болсо бузууга!

ЖОЛДОШ БОЛБО ЖАТТАРГА

Каршы ырдайм деп залимге
Бастым баткак, ылайда.
Күчүң барда чарчаба,
Капа болуп муңайба.

Жолдош болбо жаттарга,
Кошпойт сени катарга.

Ушак сүйлөп чагымдап
Даяр экен айтарга.
Алтын болсо башыңды
Ал даяр турат сатарга.
Ал да болсо чоң душман,
Сөз айтуудан жалтанба.

Палицей мени көп урат,
Тилим кыска айтарга.
Акыры башта бир өлүм
Найзаңды сунсаң кайтарба.
Каныбызды кызытат,
Бул да болсо шайтан да.
Туулган, тууган жерди эстеп,
Капа болуп айтам да.

Капа болом баарыңа,
Ак жерден келген Сарыга.
Кара нан жетпей, ич ооруп
Турмушу кетти тарыга.
Күндөн күнгө шишиди
Сары суу бутка сарыга.

Ичкенибиз сары суу,
Бизде кандай жан калат?
Өлүп калсак бул жерде,
Өлүктү издеп ким табат?
Баркыбызды билбестен,
Балдырап солдат бир чабат.
Мыйзамы мыйзам болгон соң,
Буларга кандай жан багат?

Кудайга койдум кууганды.
Койсо боло урганды.
Күнү-түнү тилеймин

Көрсөм деп жердеш тууганды.
Кудай неге албады
Тетиги кумсарган арам урганды?
Жалынсак да жыргал жок,
Же кудайды кудай урганбы?
Кайраты кетип Токтогул,
Каны качып кумсарды.
Элимден эч кабар жок,
Жылыбыз айлап узарды.
— Элимден кабар келсе,— деп,
Эки көзүм кызарды.
Акыйкат кудай бар болсо,
Айткан сөзүм тыңшарбы.

Өлөйүн десем жан таттуу,
Кирейин десем жер катуу,
Курсагым тойбойт, кантесиң?
Жей турган бөлкө-нан сатуу.
Бутумда кишен шалдырайт,
Менде кайда тынч жатуу?
Кыйналгандан жакшы дейм
Мылтык менен бир атуу!..

Кылмышы жок кыдырып,
Далай жерди бастыкпы?
Сакал басып сапсайып,
Өткөрдүкпү жаштыкты.
Каршы жүрдүк залимге,
Ал дагы биздин мастыкпы?
Жазыгы жок сандалдык,
Кудайдын кызын алдыкпы?
Каарына калдыкпы?
Эч нерсесин ойлобой,
Элибизге жаздыкпы?
Уурулук кылып кудайдын
Үйүнө кол салдыкпы?

Пайгамбарды какшыктап,
Балакетке калдыкпы?
Ушунча адам кордукта,
Же улуктар кылган тардыкпы?

Унуттум черткен комузду,
Улардай чыккан добушту,
Өмүрүмдө көрбөгөн
Жолдош кылдык орусту.
Башыма урса полицей,
Орустарым болушту.
Кара нан жеп, ич өтүп,
Далай адам өлүштү.
Өлгөндү кимдер көрүштү?
Көңүлүм кепти бөлүштү.
Мусапырлык ушундай,
Бир-бирин жыттап өбүштү.
Сакчылары урбаса,
Ар кылбайбыз сөгүштү.
Түгөнбөдү арманым,
Түк калбады дарманым.
«Эмне болду байкуш?»-деп,
Сагынгандыр алганым.
Көтөрбөскө чара жок
Көр болгон кудай салганын.
Айнектей жүзүн көрөмбү
Топчубай жалгыз баламдын?

Кайран башым кор болду,
Арылбай турган шор болду.
Айланамды карасам,
Тикенек темир тор болду.
Булбулдай болгон ширин тил,
Муң-зар басып, бор болду.
Комузду чертип сайраткан

Кайран колум чор болду.
Болуштар менен урушуп,
Кылган экем чогоолду.
Бирге келген жолдоштор
Боз турпак басып жоголду.
Боздогон менен бошотпойт,
Биздин иш кайдан оңолду?
Качайын десем, айланам
Капкандан бетер торолду.
Жаткан жерим сыз болду,
Жайда мага кыш болду.
Жамынып жатар төшөк жок,
Буттарым тоңуп муз болду.
Баш коюшуп өлүмгө,
Далайдын көөнү суз болду.
Кандай ойлойт, билбеймин,
Кимдердин көөнү түз болду?

Кызарган бетте каным жок,
Кыбырарга алым жок.
Кыйналгандан өлүүгө
Керек болду жалгыз ок.
Азат болор бекенбиз,
Ак падыша болуп жок?
Төрөнү төрөм дебесмин,
Төбөмдөн басып урса да,
Аркан салып мойнума,
Кара дарын курса да,
Кайран тилим жаңылбайт,
Падышаң карап турса да.
Кайышпаймын чындыкка,
Каптатып дайра бурса да,
Бегинди бегим дебесмин,
Бешенемде турса да.
Баш ийбеймин өлгөнчө,

Бетимди тилип урса да.
Карайды жаным ушундай,
Каныма тоюп жутса да.
Кабыргамды бит жебейт,
Кардымды жарып алса да.
Бир арманым баламда,
Жаман атты жалаамда.
Жабыркап жүрүп алтын баш
Талаада өлүп калам да.
Айланып келсе бир кезек
Залимдердин
Айласын өзүм табам да.

ТУТКУНДА ЖҮРГӨНДӨ

(Токтогул туткунда жүргөндө мокок балта менен карагайдан комуз жасап алып, туткундагылардын көңүлүн ачканы.)

Балта берди колума:
—Баскын! — деп айдап желкелеп,
Салды токой жолуна.
Айдап барып токойго
Атып салат экен деп,
Ажалым жеткен экен деп,
Ар нерсе кетти оюма,
Жүрөгүм турбай ордуна.

Казак, кыргыз, өзбектен,
Орус менен ногойдон
Карасам адам көп экен,

Кайгы тартып мен өңдүү
Кармалып келген эл экен,
Күнөөлүүдөн башка адам
Келбей турган жер экен.
Чын айтсам, кепке ишенбей,
Жалган кылды сөзүмдү.
Айдоодо жүрүп чаң басты
Нурдуу кызыл бетимди.

Алдырып коёр бекемин
Күйүткө акыл-эсимди?
Торгойдой Токоң тынбастан,
Токойдон каздым дүмүрдү,
Тоту элем элге сайраган
Толгоп чертип күүмдү.
Сандаган кыргыз калың эл
Сагынгандыр үнүмдү.
Азап менен өткөрдүм
Айдоодо жүрүп күнүмдү,
Өлбөй тирүү мен барып,
Көрөр бекем үйүмдү?
Кайтарат солдат кадалып,
Албайт менин тилимди.

Карагай кесем, каруу жок,
Кара суу ичем, алым жок,
Бозоргон суук күн жааса,
Жылуу үйгө баруу жок.
Мен сыяктуу карыпты
Бир адам эске алуу жок...

Калың токой ичинде
Дүмүрдү көөлөп казамын.
Акылы жок айбанча
Токойдо мөгдөп жатамын.

Айта берсем түгөнбөйт,
Көрүп жүрөм азабым.

Кайсы күнү чыгарат
Көкүрөктө капаны.
Алал жерден мен тарттым
Адам көрбөс жапаны.
Сагынып ырдайм ар күнү
Көтөрүп баккан апамы...

Токойдон дүмүр жыйнадым,
Тобунда булбул Токтогул
Торгой жанды кыйнадым,
Адам барбас талаада
Жабыркап жатып ыйладым.

Карагайдан комузду
Балта менен кылгамын,
Булбул элем сайраган,
Комуз жок чыдап турбадым,
Тагып алып чертемин,
Мандалиндин зымдарын.

Кыдырып жүрүп кыйналып,
Таманым жарык чор болду,
Бешенеден арылбас
Мага бүткөн шор болду.

Айдоодо биздей карыптын
Ачылар күнү бар бекен?
Айлына жетип кумары
Жазылар күнү бар бекен?
Азаптан башты калкалап,
Качырар күнү бар бекен?
Карагайдан балталап

Комуз чаптым токойдо.
Түндө чаап албасам,
Күндүз колум бошойбу...

Айдап жүргөн солдаттар
Адамдын жайын билеби?
Комуз чертпей кор болуп,
Токондун туйлайт жүрөгү.

Сомдоп алган комузум
Капкагы калың карагай,
«Жаныма жардам» болор — деп,
Черте берем аябай.

Айдап жүргөн солдаттар
Тамашага үйрөндү,
«Адамдан чыккан жорго»деп,
Балдырашып сүйлөдү.
Комузум жаман, сүйлөбөйт,
Балта менен чаптым да,
Кыйнап жүргөн солдатка,
Кылык менен жактым да.

Эригип жүргөн нечен жан
Эрмек менен жүрүшөт,
Ар улуттан келгендер,
Аңгеме салсам күлүшөт,
Булбулдугун Токондун,
Мусапыр болуп жүрсөм да,
Түрүмөн таанып билишет.
Жаакка чапкан немедей
Ойноттум го колумду,
Туткунда жүргөн көп элге
Көрсөттүм го сонунду
Айдоодон аман калтырып
Ачар бекен жолумду?

Көрүп жүрөм көз менен,
Мен сыяктуу туткунду,
Далайы ачтан өлгөнүн,
Өлүктөрдү орого
Сүйрөп барып көмгөнүн,
Билген адам түшүнөт
Ушул иштин жөн-жөнүн.

Азабын тартып туткундун
Ача албадым көңүлдү.
Ак таңдай элем сайраган,
Адам билбейт жөнүмдү.
Айран болуп кыялым,
Алда нечен бөлүндү,
Азап менен өткөрдүм,
Айдай толгон өмүрдү.

Иштеп жатат канча адам,
Ачкалыктан жыгылып,
Апта сайын бир төрө
Көрүп кетет кыдырып.
Калган экен кабарым
Ал төрөгө угулуп,
Бир күнү келип тилдеди,
Жин тийгендей жулунуп.

Комузду алып колуман,
Ташка чаап сындырды,
Камап салды жапжалгыз,
Караңгы тамга кургурду,
Карагайдан комузум
Канча жаным кыйналса,
Кардыккан жок добушум.

Комузду алып ырдасам,
Ыйлаттым го муңдууну,

Кыйноодо жүрүп картайды,
Кыргыздын мендей булбулу.

КАЧКАНДАГЫ ЫР

Ашуусу бийик көрүнбөс
Белим алыс калды эле,
Атагы чыккан Фаргана
Жерим алыс калды эле.
Сарттар, багыш, көп саяк
Элим алыс калды эле.
Атаны арман күн болду,
Ал-кубатым кеткенде,
Абалым сурар ким болду?

Өзүм жалгыз талаада,
Өлсөм кайда каламын?
Күүгүм кирип, күн батса,
Кайдан жолду табамын?
Алыстан бошоп туткундан
Адашып кетип барамын.

Өлүп калсам, Токтогул,
Кол-бутумдан сүйрөшүп,
Колотко таштап коёт бейм.
Көөмп коёр адам жок,
Карга-кузгун чокушуп,
Кара көзүм оёт бейм.

Айлымды көздөй жол тарттым,
Ак шумкар куштай кагынып,

Алты аркар жылдыз батканча
Алты айланып эмизген,
Айланайын апакем,
Ак сүтүңдү сагындым!...
Кетмен-Төбө жериме
Барып өлсөм арман жок,
Керимбайдан кегимди
Алып өлсөм арман жок.
Агайын-тууган, элимди
Көрүп өлсөм арман жок
Амандык сурап колумду,
Берип өлсөм арман жок

КАЧЫП КЕЛЕ ЖАТКАНДА

Түндө көрбөй уйкуну
Жүрүп келе жатамын
Жолдон чыккан үй болсо,
Сурап ичип тамагын
Кирип келе жатамын,
Элге жетип калгансып
Көтөрүлүп жүрөгүм
Күлүп келе жатамын.

Комузумдун кулагын
Бурап келе жатамын.
Ар-намысты ойлобой,
Эл кыдырып, кайырды
Сурап келе жатамын.

Балта менен сомдогон
Комузум оор карагай,

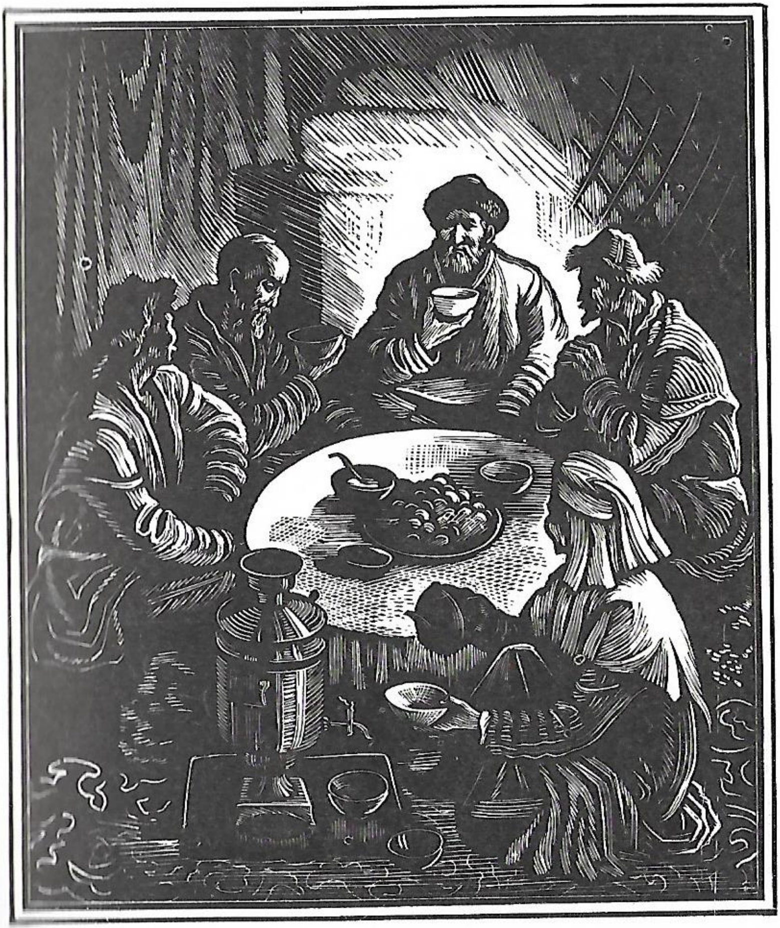

Ал карагай комузум,
Оокатыма жарады ай.

Айыл болсо, келемин,
Аябай чертип беремин.
Кыз-келиндер чогулса,
Кызыган менин өнөрүм.

Кабагым ачып көңүлүм
Каткырып Токоң күлөмбү?
Аркамда калган баламды
Алдыма алып өбөмбү?
Кардым ачып кайгырдым,
Кубатымдан айрылдым,
Адалдан айдап кор кылдың,
Бай-манап, сага не кылдым?
Аркамда калган баламды
Айдоодо жүрүп сагындым.

КӨЧӨДӨ ӨЛЧҮ КҮНҮМБҮ?

(Сибирден жөө качып келе жатып, курсагы ачып, бир үйдүн терезесинин түбүнө туруп ырдаганы.)

Калаанын баарын кыдырдым,
Кондурбайт эч ким үйүнө,
Канчалык сайрап турсам да,
Түшүнбөйт айткан тилиме.
Туулган карып экемин
Кайгылуу күндүн түнүндө.
Бир күнү жатар жер таппай

Пааналап тамдын түбүнө,
Кардым ачка, каруу жок,
Калабы жаным тирүүгө?
Кармап берген залимдин
Жамандык кылдым кимине?
«Жакшылап бизди айтпайт»-деп,
Жазгамын кызыл тилиме.
Алымды сурар жан барбы
Айнектүү тамга кирүүгө?
Кор болбой элге жетүүгө
Колумда жок дүнүйө,
Кайыр сурап, жан сактап,
Келе жатам күнүгө.

Бир күнү жатып кетейин
Айнектүү сенин тамыңа,
Сооп болор кондурсаң
Бир чымындай жаныңа.
Же кишини таанибайм,
Жолотпойт эч ким жанына,
Мен бир жүргөн мусапыр,
Кетип турат алым да...

Айткан сөзүм уксаңчы,
Угуп үйдөн чыксаңчы,
Бир эле түн жатамын,
Мага ырайым кылсаңчы.

Курсагым ач, каруу жок,
Турамын айнек түбүндө
Тил билбеген жан экен,
Олтурат жылуу үйүндө.

Көтөрүм болгон жылкыдай
Ырдап турам калтырап,

Курган жаным кейиди
Курсагым ач алсырап.
Айдоодон аман барамбы?
Айлымды барып табамбы?
Көркөмдүү булбул жан элем,
Көчөдө өлүп каламбы?
Элге жетип кур десе,
Айталбастан саламды?
Уруксат кылсаң бир күнчө
Улагаңа жатайын,
Кейишке башым түштү эле,
Келип турам атайын.

Өнөрүм бар колумда
Бешенеме жаралган,
Эр өлтүрүп, кун тартпай,
Айдалып келдим алалдан.
Ачкалыктан ар жерде
Көз тунарып карарган...
«Баркымды кошуп айтпайт»-деп,
Бай-манап мага кадалган.
Ат жетпеген алысты
Эки жыл басып жол кылдым,
Ардактуу алтын сөзүмдү
Ал жерге айтып кор кылдым.
Карагай менин комузум,
Күүгө келбейт колдурап .
Кардым ачка, каруу жок,
Кантсем мени кондурат?

Улар элем сайраган,
Укпайт адам үнүмдү,
Уштап берип душманга
Убайым кылды күнүмдү,
Ар жерге барсам кондурбайт,

Ачкадан өлчү күнүмбү?
Өз элиме жете албай
Өлөр күнүм бүгүнбү?
Көтөрүп баккан Топчубай
Көп эстеп ыйлап жүргөндүр,
Көрөмбү сенин түрүңдү?
Көк чынарда сайраган,
Көрүнөө булбул жан элем,
Көчөдө өлчү күнүмбү?

Жалаа кылып бай-манап,
Жазалуу кылдың башымды.
Көзүмдөн агат мөндүрдөй,
Ким шыпырат жашымды?
«Кеткин» деп кыштак кондурбайт,
Ким билет курсак ачымды?
Ачкадан өлсөм көчөдө,
Ала карга чокуйбу
Алтындай болгон башымды?
Азапка салып сенделтти
Анык булбул асылды...
Ыйлап жүрүп өткөрдүм
Ышкылуу өмүр жашымды..

Кардым ачка каруу жок
Каршы кылдың өлүмдү,
Кайта көрбөйт экенмин
Кадыркеч, курдаш теңимди?
Кайгы менен өткөрдүм
Кайран жаштык өмүрдү.
Кашаты ак кар тоосу бар
Калың кыргыз элимди.
Каргадай болгон Топчубай,
Кайрылып көрбөйт экенмин,
Карегим, сенин өңүңдү?

Кайрылар тууган менде жок,
Кармап берген залимден
Кантип алам кегимди?
Кара көздөн аккан жаш
Кара суундай төгүлдү.
Жан күйөт, издер тууган жок,
Жалгыздыгым билинди,
Жаралуу аркар кийиктей
Жалдыраган күнүмбү?

Адаштым акыл, жоргомдон,
Аягым түлөп, чор болду,
Адамдын көөнүн эриткен
Акын Токоң кор болду,
Аралап издеп таппадым
Бир күнү жатар коргонду.
Алым жетпейт, кантемин
Айткан залим зорлорду
Азаптуу күндө мен көрдүм
Алты айлык Сибирь жолдорду,
Ар жерге барсам кондурбайт,
Ачкадан өлчү болжолбу?
Келерге издеп бала жаш,
Кетпеген мээнет шор болду,
Аман көрөр бекемин
Аскалуу жайлоо, тоолорду?
Күкүк элем сайраган,
Күлүк элем талбаган.
Күлпөтү болуп дубандын
Гүлү элем элдин жайнаган.
Күлдү залим бузуктар
Күнөөсүз кармап айдаган,
Күү чертчү кайран эки кол

Күндө бекем байланган,
Күнөөсүз жаттым түрмөдө,
Күн көрбөй көзүм жайнаган.
Кайгырып ыйлап жүргөндүр
Каргадай балам-чырагым.
Калаага келсем кондурбайт,
Кардым ачка, кубат жок,
Кайгырып ыйлап турамын,
Калкты эриткен кайран тил,
Уруусу башка калаадан
Уялбай кайыр сурадым.
Айдаткан залим оңбосун,
Айласын кандай кыламын?

Жылаңайлак жол басып
Жарылды менин таманым,
Күнгө күйүп эзилди
Күзгүдөй тунук жамалым.
Убайым тарткан энеме
Угулду бекен кабарым?
Ачкалыктын зарпынан
Ар жерде кыштак үйлөрдү

Бирин койбой санадым.
Убайын көрбөй каламбы
Урматын жалгыз баламдын?
Азабын тартып нечен жыл
Бай-манап кылган жалаанын,
Калаалык келсем кондурбайт,
Кай жерде өлүп каламын?

Айланып өрдөк учпаган
Көлгө бардым, кайран жан,
Атам туул көрбөгөн
Жерге бардым, кайран жан.

8*

Ак куулар учуп жетпеген
Чөлгө бардым, кайран жан,
Айыбы жок, каптаган
Селге бардым, кайран жан.
Кайрылып өрдөк учпаган
Көлгө бардым, кайран жан,
Кабарын угуп көрбөгөн
Жерге бардым кайран жан.
Канаттуу куштар жете албас
Чөлгө бардым, кайран жан...

ЭРИКТИМ ЭКИ АЙ ЖОЛ ЖҮРҮП

Эриктим эки ай жол жүрүп,
Эзилдим таштак кыяда.
Эсил жан сени шор басып,
Келе жатам пияда.
Кейпимен тайдым бузулуп,
Кейиште турам кысылып.
Эт кетти, тери жыртылып,
Кыйналды го шордуу жан,
Жыртылды таман кыркылып.
Күүгүм кире, күн бата,
Элдин алды жуп жата
Таягымды таянып,
Талайт деп итин каранып,
Бардым бир Жомалай деген адамга!
Бир чымындай жанымдан
Жамандык ишти күтпөдү,
Катыны менен баласы
Бешенемди тиктеди.

— Көрүнөсүң мусапыр,
Бер келип оокат ич-деди.
Көөнүмө кайгы толтуруп,
Капшытында үстөлгө
Көчүгүм коюп олтуруп,
Жай алдырып жанымды.
Эч жазыгы жок туруп,
Кесепеттүү залымдар,
Кетирдиң кубат-алымды.
Таалайыма табылган
Барганым жакшы киши экен,
Үмүт бир кылдым жаныман.
Кубанып тердеп олтуруп,
Комузумду колго алдым,
Шаңкылдатып күү чалдым,
Мурунтан комуз укпаган
Бардык айлы чогулуп,
Мусапыр кайдан киши деп,
Жабылып тиктеп калды да.

Жакшы көрүп, кубанды
Өнөрпоз келип алдына.
Айылдын элин чогултуп,
Баары келип жабыла,
Эки сомдон, бир сомдон
Берип жатат аны да.
Үч ай жаттым ал жерде,
Жан кыйнаган тамандын
Жарыктары бүткөнчө.
Унутулуп азганым,
Убайым-кайгы тартканым,
Оюн-күлкү баштадым,
Туурасынан жарылган
Тууруk шордуу бутумдун
Жарыктары бүткөнчө

Үйдөн чыгып баспадым.
Жылан чакпай кыйналып,
Өлүп бир кала жаздадым.
Жазыксыз жанды манаптар
Жамандык күнгө таштадың
Үч ай, үч күн болгондо
Керкимди тетир аштадым.
Кетсемби дей баштадым.
Тузун таткан жер менен,
Тууган болгон эл менен
Амандашып, коштошуп,
Кайтсамбы дей баштадым.
Жомалай деген адамга
Эртең менен кеп айттым,
Мен жөнөйүн деп айттым.
Айылда казак бар экен,
Тилмеч болгон жан экен,
Чыкырып алып жамаатын,
Кайран эр өлүп калбасын,
Бергиле деди кайырды,
Түшүндүрдү барына
Менин ал-жайымды.
Эптеп-септеп беришет
Эшикте турган көп жыйын
Эки теңге, кырк тыйын.
Элимди издеп табалбай,
Эптеп алган мен кыйын!
Алты теңге, кырк тыйын
Жолуна кубат болсун деп
Чогултуп берди ал жыйын.
Комузумду колго алып
Кубангансып кеп айттым.
Кош, Жомалай, деп айттым.
Жомалай келди жаныма,
Беш-алты нан чогултуп,

Салып койду кабыма.
Талаада жүргөн мусапыр
Сыйындым жазуу багыма.
Жомалай деген жакшы адам
Кайрылып тиктеп кеп айтты.
Азыгың мол түгөнбөйт,
Алты күнү жол жүрүп,
Эл табасың деп айтты.
Алды жакта сөз угар,
Кара калпак, кең чалбар,
Кайрымдуу казак эли бар.
Конуп, түнөп казакка
Калкымаңа баргын деп айтты.
Зыкымын коюп, аш берер,
Мартына баргын деп айтты.
Өлбөсөң оокат кыларсың,
Элиңе жетип кубанып,
Балдарың менен турарсың...
Эки басып, бир басып,
Элди карай жөнөдүм,
Ойлодум: «өлбөй көрөрмүн»,
Жыйырма төрт күн дегенде,
Орун алып мен бардым
Улуту казак элине,
Кыскага узун уладым,
Жан курусун чыкпаган,
Жакшы адам ким сурадым.
Жомалайдын элинде
Итке чегип чананы
Алганын көрдүм алардын.
Иттери койду кайтарып
Барганын көрдүм алардын.
Бугуга чегип чананы
Алганын көрдүм алардын.
Ак коюн ити кайтарып,

Барганын көрдүм алардын.
Былдырашып сүйлөгөн,
Түшүнүп тилин билбеген,
Чалдарын көрдүм алардын.
Эч айламды табалбай
Калтырап кетти дарманым.
Жерге жетип, эл менен
Эсендешер бекем деп,
Ичимде турду арманым.
Ат-араба почтовой
Мингенин көрдүм алардын.
Божурашып сүйлөшүп,
Жүргөнүн көрдүм алардын,
Өрдөк моюн, кумар көз
Сүйгөнүн көрдүм алардын.
Каргадай башты жүк басып,
Калтырап кетти дарманым.

КАЗАК ЖЕРИНДЕГИ ЫР

Салам айтып турамын
Бир тууган казак жалпыңа!
Самтырап турам мусапыр,
Сагынган менен жеталбай,
Санжырга кыргыз калкыма.
Азамат элем элимде,
Арызым айтып калайын.
Агайын калкым силерге.
Ала-Тоо кыргыз калкымда
Токтогул акын мен элем
Тозоктон чыгып жөнөдүм,

Тозоктуу зулум пашанын
Орунан качып келемин.
Салтанат кыргыз калкыма
Сайраган булбул мен элем,
Сандалып туткун жолунда
Сапар тартып келемин.
Калкың кыргыз элимде
Кайраттуу булбул мен элем,
Капас жолдо Токтогул
Кайырчы болуп келемин.
Улуу жүз казак туушкан,
Уккула менин муңумду.
Көрсөм деп качып баратам
Карегим жалгыз уулумду.
Каркыра, Жайсаң жериңе,
Көксөйүн бир аз муңумду,
Көрсөм деп кетип барамын
Көркөм кыргыз туурумду.
Токтогулду курутуп,
Карып калган замана,
Карабаган чамама.
Жетим кылган замана,
Жеткизбей тилек санаама,
Жеталбай, тентип талаада
Жетим калган балама
Жеткиз деп кетип барамын.
Жетсем деп күйүп барамын.
Бир кезекте мен дагы
Комузду тилге келтирген
Коргошундай жан элем.
Буралган кырчын тал элем.
Түптүү калктын тили элем,
Топ жыйындын гүлү элем,
Акын элем жашымдан
Айтып көргөн ар сөздү

Аткан октой башынан.
Айтып сөздү сүйлөсөм
Ала-Тоо муңу жазылган,
Асылган душман башынан.
Кулак сал, казак туушкан,
Сүйлөйүн, жаке Жамантай,
Эшиткин, курдаш Узакбай.
Эрмек болуп берейин,
Карыя жаке Сарсенбай.
Кимдин жайын ким билет,
Бир азыраак иш кылбай,
Сүйлө дедиң, сүйлөйүн,
Азамат жигит, элиңде,
Сулайман менен Эсентай.
Жапан жүргөн мен шордуу
Жаза көрдүм ушундай.
Өз жайымды айтайын:
Туурда жалгыз туйгунмун,
Бутакта жалгыз булбулмун,
Азапка тууган кургурмун
Адашып жүргөн муңдуумун.
Агайын казак калкыма
Арыз-арманым козгоюн
Зулум падыша Николай
Сурабай көздү жаш кылган
Шылдыратып кишенин
Зынданга байлап жаткызган.
Сибирге айдап, шордотуп,
Зилдетип мени пас кылган.
Сибирде тоңуп өлсүн деп,
Жылаңаяк, жылаңбаш,
Токойдон дүмүр каздырган.
Омбудагы түрмөдө
Камап жатты отуз ай

Залим паша Николай
Солдатына урдуруп,
Зар какшатты ушундай.
Аттай кылып адамды
Чанага кошуп көндүрдү.
Оролдук казак Осмонду,
Орусча сөздү билет деп,
Ак төрө атып өлтүрдү.
Арстан эле Осмонум,
Көрүндө туруп көмгөмүн.
Казактан чыккан жан эле,
Кабылан сыны бар эле.
Оёз менен кармашып,
Ак жеринен кесилген,
Орусча окуп, тил билген,
Окумуштуу жан эле.
Айтайын заман зулумун
Айдалып жүрүп, Токтогул,
Алыс жерде курудум.
Адамзат пенде көрбөгөн
Көлгө бардым, Токтогул.
Жапан жаткан саргайып
Чөлгө бардым, Токтогул.
Кайберен басып жүрбөгөн
Зоого бардым, Токтогул.
Оролдогу ормондуу[1]
Тоого бардым, Токтогул.
Тирүүлөй түшүп тозокко
Жондо калдым, Токтогул.
Туткундарды күлдүрүп
Жорго салдым, Токтогул.
Байкал көлү жанында
Тордо жаттым, Токтогул.

[1] Токойлуу.

Адамга каршы башынан
Жоодо жаттым, Токтогул.

Он жылы жатып түрмөдө,
Канымдын баарын сордурдум,
Кантала менен бүргөгө,
Талаада жатып үшүдүм,
Ачкалыктан шишидим.
Карайсың мени таңданып,
Казак калкым, жарданып.
Кечеги болгон тоюнда
Турдум четте арданып.
Түрмөдөн качып келдим деп,
Айтамынбы жар салып.
Той башкарган Дован бий
Өлөң айт деп шылдыңдайт,
Жинди го деп мыңкылдайт.
Кошоматчы акындар
Андай тойдо жылтылдайт.
Жардам кылды ал күнү
Жакеси жакшы Сулайман,
Жакшылык көрсүн кудайдан.
Айланайын туушкан,
Адилсиз заман куруткан,
Бир кезекте мен дагы
Булбулдардын бири элем.
Жашыман бери бар эле
Кызыл тилде өнөрүм.
Түгөнбөгөн кен элем,
Кызыл тилде өлөңүм.
Комузчу жигит мен элем
Коңур тоо кыргыз жеринде.
Жүйрүк элем талбаган,
Кызыл тилим сайраган.
Кызык өлөң чыгаргам

Кыз-келинге арнаган.
Бул кезекте карасаң,
Айылга келсем ит үрөт,
Кайырчы болуп баратам.
Үстүмдө бүтүн кийим жок,
Жамачылар самтырап,
Талаада үшүп калтырап,
Ар кимден сурап кудайы,
Келе жатам жалдырап.
Кийгеним чарык тешилген,
Бүткөн бой терге эзилген,
Ыйлап жүрөм мусапыр,
Жыйырма беш жылга кесилгем.
Аягөз, Семей калаасы,
Ала-Тоо кыргыз арасы
Алыс экен казак эл,
Омбудан бери жөө келем
Орус жерин аралап,
Байкалда сексен тешкен тоо,
Басып өтүп келатам.
Жолдо тосмо көпүрө,
Качып өтүп келетам.
Канатым казак туушкан,
Кабар ал менин муңумдан.
Барың келип турасың,
Жашырбастан атайын
Болгон иштин ырасын.
Тозок тарткан Токтогул
Жоргосу жок турамын.
Токойлуу жерди аралап
Тогуз ай болду качканым.

Айдалып келип болуштан,
Агаин таптым орустан
Тутулуп келип болуштан,

Тууган таптым орустан.
Боорукер эл оруска
Комуз чертсем орусча,
Жай бериштп конушка.
Кондурбай курду ууру деп,
Казактан чыккан Бурулча.
Бай болсо да Бурулча,
Куну кеткен ушунча.
Айдалып жүрүп туткунда
Бир тууган таптым орустан,
Солдаттар мени тилдесе,
Харитон, Семен болушкан.
Асыл Токо качкын деп,
Элиңди эсен тапкын деп,
Эзилип жүргөн туйгунсуң
Элиңе ырдап калгын деп,
Эрмегиңе баргын деп,
Айланайын Семенум
Акыл айтты безилдеп.
Ачкычын таппай Харитон,
Мойнумдагы чынжырды
Семенум бурап сындырды
Кусейин ыйлап бышактап,
Харитон өптү көзүмдөн.
Кайта-кайта кучактап,
Семен менен Кусейин
Комузду берген колума,
Азаптан орус бошотуп,
Аманат салды жолума.
Айрылганда Семенум:
— Адил заман келет — деп,
Тилегиңди берет — деп,
Зулумдун торун үзөт — деп,
Ак падыша жыгылып,
Акыры тактан түшөт — деп,

Акыры заман оңолуп,
Ак, караны билет — деп,
Боштондук колго тиет — деп,
Айланайын Семенум:
Айлыңа аман кайткын — деп,
Айлыңа барып айткын — деп,
Аманат сөз тапшырды.
Кайыкчыга кат жазып.
«Тез жөнө!» деп шаштырды.
Алты күн жүрүп акмалай,
Кайыкка келдим кат алып.
Кайыкчы орус жигити
Окуп көрдү бат алып.
Дарыядан өткөрдү
Кайык менен түн катып.
«Аман-эсен баргын» — деп,
Акча берди жыргатып.
Агайын казак туушкан,
Азап көрдүм болуштан.
Аталап таптым орустан,
Айылдан чыккан зулумдар
Ары экен деди доңуздан.
Карматып мени ак жерден
Каргаша болуп асылган.
Айлымдан чыккан беш каман,
Доңуз тууган атадан.
Артымдан түшүп каралап,
Ак падышачыл төрөгө
Акча берди паралап.
Каардуу душман айдады,
Карагат көзүм жайнады.
Омбуга чейин барат деп,
Колу-бутум байлады.
Уруп солдат желкелеп,
Убайда жүрдүм энтелеп.

Үй көрбөдүм он жылы
Ак жеримден темселеп.
Туура сөздөн танбагам,
Бөлүнүп элге сайрагам.
Көралбастан тилимди
Бөйөн, чаян арбаган.
Ошон үчүн кузгундар
Артымдан түшүп калбаган.
Чыккан кыргыз жергеден,
Чапса байге бербегем,
Күлүк элем тер жеген.
Качып чыгып шордуу мен
Калкыңа сайрап турамын,
Ак падыша Николай
Адил кылбай сурагын.
Ойрон болгон заманда
Жетим, жесир ыйлаган,
Момун шордуу кууpаган.
Малай болду нечендер
Баш көтөрүп турбаган.
Каргыш тийген замана
Какшаганга карабайт,
Зарлаганды сурабайт.
Мени, Жаке, сурадың,
Сандалып турган убагым.
Эл экенбиз башынан
Казак.кыргыз бир тууган.
Туушкан элди бөрүлөр
Бир-бирине кас кылган.
Бул замандан мурунку
Кыргыз элде арман көп,
Молдолор сөздү көп айтат,
Сөздөрүндө жалган көп.
Манаптар элди бийлешип,
Карыптарды кул кылган,

Катындарды тул кылган.
Кендирин кесип жетимди,
Байгеге сайган жесирди.
Эшиткен элем, Сарсенбай,
Ормонхан менен Абылай
Калкты кырып өттү деп,
Уккандырсың, Жакетай,
Кененсары, Норузбай
Далайдын канын төктү деп.
Сулайман иним, сурадың:
— Аталаш тууган барбы? — деп.
Атадан жалгыз мен карып
Азабым көп, кайгым көп.
Энеден жалгыз бала элем,
Тотудай сайрап үн салган
Тили булбул жан элем.
Атадан калгам жашыман,
Армандуу болгом башынан.
Асыл энем тирүү бар,
Аны да басты кайгы-зар.
Алган жарым бар эле,
Жыргалым жалгыз бала эле.
Ботосу өлгөн ингендей
Энем боздоп ыйлаган
Чырагым уккун, Сулайман,
Жоо душмандын колунда
Жабыр көрүп арыдым.
Жол тартып жүрүп карыдым.
Ак калпак кыргыз калкымды
Айдоодо жүрүп сагындым.
Ала-Тоого жетсем деп,
Алда таала теңирге
Айдалып жүрүп жалындым.
Караштың иним Сулайман,
Үч күн жаттым үйүңдө,

Уктай албай түнүндө
Ар нерсе келет оюма.
Аманат жүрөм мен карып,
Азаптуунун жолунда.
Көрүнбөй качып келатам
Жашынып элдин тобуна.
Кайта түшүп калам деп
Канкорлордун колуна.
Карыя жаке Сарсенбай,
Кулак салгын. Узакбай,
Куугунда жүрөм ушундай,
Карагым жигит Эсентай,
Качып жүрөм ушундай.

Той тараганча Токтогул Жамантай деген адамдыкына жатат. Тойдон кийин Жамантайдыкында бир түнү таң атканча ырдады. Андан кийин да 15 күн туруп, айыл кыдырып ырдай берди.

Бурулча деген бай кемпирге келсе Токтогулду үйүнө кондурбай, тамак бербей кууйт. Ошол Бурулчаны мындай деп ырдаган:

Кондурбады Бурулча:
«Мал уурдайсың» деп айтып.
Сөөгүмдү какшатты,
Кордоп, сүйлөп, ыйлатып.
Боору таш экен Бурулча,
«Сандалбастан кет»деди.
Мында неге келдиң деп,
Мылтыгын мага кеседи.
Тамак-аш бербей боктоду,
Уурусуң деп соттоду.
Ушул адам алды деп,
Жоголгон малын эстеди.
Айыптуу кылып өзүмдү

Ак жеринен кектеди.
Карып болгон Токтогул
Качтым ыйлап буркурап.
Сай сөөгүм зыркырап.
Бурулчанын малайы,
Артыман келип бу шордуу,
Айтып берди бу жолду.
Бурулча деген байбиче
Ушинтип мени кордоду.

«Бурулчага таарынсаң да, жалпы казак элине таарынба. Ал жерге кирсин, өзү кемпир, бая күнкү тойдогу Дован төрөнүн эжеси. анын колунан бечарага жакшылык келбейт» — деген Сулайман. Ошондо Токтогулдун ырдаганы:

Айдоодон качкан Токтогул
Айткан элем сырымды,
Эшиткен элең ырымды,
Түшүнгөн элең, Сулайман,
Менин көрүп сынымды.
Айткан элем чынымды,
Айланайын Сулайман,
Эми эшиттим өзүңдөн
Дован деген чырыңды.
Сабатмак экен Дован бий
Көк чыбыкка бөлөтүп.
Бурулчанын музоосун
Алмак экен төлөтүп.
Курутмак экен шорумду
Кайта Омбуга жөнөтүп.

Токтогул ошол айылда Абдылда деген адамдын үйүндө олтуруп, Авитай жана Ахмат деген эки бир туугандын жакшылыгын, алардыкынан тамак жегенин, өзүнүн жыртык-тешигин жаматып алганын айтып ырдайт:

Айлансам болот элдерден
Авитай ишке жарады.
Авитайдын аялы
Чапанымды жамады.
Агасы Ахмат бечара
Ал жайыма карады.
Козу союп, эт берди,
Алдыма чобур ат берди.
Азык кылып кеткин деп,
Актаган таруу сөк берди.
Ээрчитип келип Авитай
Көпүрөдөн өткөрдү.
Толгонуп карап көз салды,
Токтогулдай карыпка
Төө берген окшоду.
Астымда минген ат болду,
Азап күнүм шат болду.
Айтып берди Авитай:
Ашуусу бийик тар жолду,
Туздуу эчен көлдөрдү,
Жолдогу кургак чөлдөрдү.
Жакын казак эл деди.
Жатсаң шибер жер деди.
Байсейит деген айылды
Баана кылып ал деди.
Ал жерде менин жээк-жаатым
Абдылда деген бар деди.
Азык берет ал сага,
Кайгырба да, ыйлаба,
Ушинтип мени дайындап,
Авитай сага жиберди.
Кулак салгын, Абыке,
Куурагандын сөзүнө.
Назар салып карагын
Токтогулдун көзүнө.

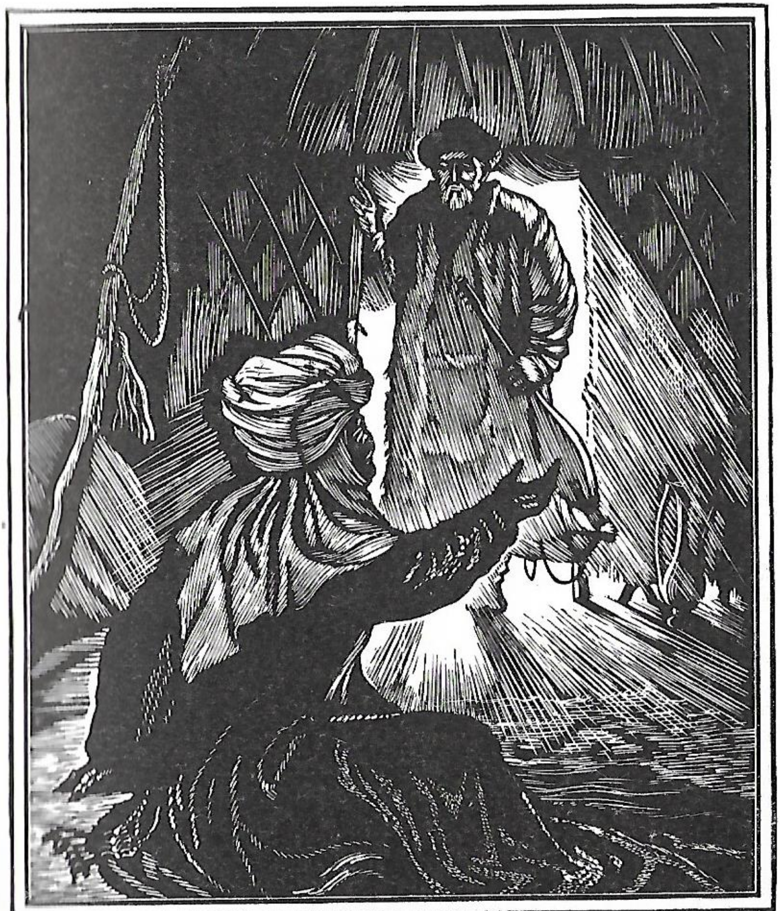

Өлбөй келип олтурам
Ортоп болуп ашыңа,
Эгин, чөбүм чаппастан,
Жайып малым бакпастан,
Жабыр түштү башыма,
Кармалып кайра өлбөйүн,
Түн катып эми кетейин,
Түркүк элге жетейин.
Аягөз, арка Семейден,
Караганда, Соркөлдөн
Караңгыда өтөйүн.
Ыраазымын, казак эл,
Уруксат бер кетейин.
Узакбай менен Сулайман,
Жамантай, Жаке бир тууган,
Кудай мени оңдурбас
Жакшылыгың унутсам.

КҮҢГҮРӨНӨ КҮҮ ЧАЛДЫМ

Күңгүрөнө күү чалдым,
Күсөгөн калкым уксун деп,
Айдоодон башы бошогон
Акыным Током экен деп,
Арзыган үнүм уксун деп
Кылмышы жок эч кандай
Кандай балээ жетти деп
Калпалар кылган жаңжалда,
Каргаша чыгып кетти деп.

Кайгырган элим сен элең
Насибим буйруп туз тартып,
Калкыма келген мен элем.
Аш менен тойдо турганда
Атагын айтса түгөнбөс,
Алты сан кыргыз эл элең.
Алышып душман жетпеген,
Айлампа тунук көл элең.
Өмүргө шерик өскөн эл
Көңүлдөн кетпейт дээр элем.
Көмүскө кетип жок болгон,
Кош көмөкөй жез таңдай
Күкүгүң Токоң мен элем.
Карагер миндим семиз деп
Кыл торко кийдим тегиздеп.
Кадырлаш тууган калды деп,
Кайрылып келдим сени издеп.
Туткун болуп кармалып,
Тууганым кайгы жеди эле.
Түрмөдөн колу бошонуп,
Тууруна Токоң келди эле.
Кулданбай, Таакы аралаш
Садырдын уулу Карабаш,
Кедейге намыз талашкан.
Бешкемпир уулу эр Төрө
Бул дүйнөдөн өтөрдө,
Каркыра тартып жол баштап,
Караңгы сапар кетерде
Курманбек менен Аккандай
Сени менен Ширгели,
Кыяматтык дос эле.
Барсаң ошол доңузга
Салам дуба деди эле.
Атабыз кыргыз калкынан
Атантай, Жоомарт, Төрөдөн

Айрылдык өлүм зарпынан.
Ажалы жетип, күн бүтүп,
Аракет жайга жөнөттүк,
Айыкпаган дартынан.
Туурунан чоочутуп
Туйгун эрди качырдык,
Тутам боосу үзүлүп,
Туура белди ашырдык.
Турпагы бийик мүрзөгө
Туйгунуңду жашырдык.
Агаин, тууган турган эл
Дубасын айттым асылдын,
Ак коюң союп жатканда
Ак тузуң татып, эт жедим,
Аманы го башымдын.
Түрмөдө жатып көз жумган,
Дубасын айтып асылдың.
Курдаш элең, Ширгели,
Кутулдум бекен карзыңан.
Көрөмбү деген өзүңдү
Курбуң эле арзыган.
Өл деген менен өлөмбү?
Кел деген менен келемби?
Айдоого кеткен кыргыздын
Жармы өлдү, жармы бар.
Уругу кыргыз баласын
Бир көрүшкө ынтызар.
Туурунун үстүнөн
Туйгунум боосу чечилди,
Өлгөнүнөн калганы
Жыйырма жылдан кесилип,
Түрмөдө калды шекилди.
Калайлуу туур үстүнөн,
Карчыгам боосу чечилди.
Калпалар кылган жаңжалда,

Жазыксыз көп эл кесилип,
Камакта жатат шекилди.
Алакчын, саруу тобунда,
Сологойдун оңунда,
Кайрадан сайрап отурам,
Комузум алып колума,
Кайрылып келип эл таптым,
Таластын узак жолунда
Муунумду муң баскан,
Көңүлүмдү кир баскан,
Акын элем бир чакта,
Палицей жүрүп артымда
Бош койбогон бир паска.
Караны кийсем, бойдо жок,
Калың кыргыз элиме
Кайрылам деген ойдо жок.
Кызылды кийсем, бойдо жок,
Кыямат күндө жатчу элем,
Кылчаям деген ойдо жок.
Айылдан кеткен адашты,
Абактан оокат талашты.
Ак туйгун куштай чеңгелдеп,
Ак тузум таткын, бер кел деп,
Ата журтум Шамшыкал
Алып келди карачы.
Байланып колу жүрбөсүн,
Бечаранын баласы.
Букадай булчуң эт кетти,
Панардай кара көз кетти,
Акыл качты, эс кетти,
Ушу жакка жөнөрдө
Баймамбетти аксылык
Карышкыр талап жеп кетти,
Таластын өзөн суунда,
Курбу-курдаш турсуң да,

Барыңарга Баймамбет
Салам дуба деди эле.
Кандай күндө жатат деп
Баарыңдан кайгы жеди эле.
Кутулдум элдин карзынан,
Сөз уктуң муңдуу жарчыдан,
Айткан сөзүм орунбу?
Тели-теңтуш калган эл
Бек кармайын колуңду!
Кадырлаш калган дос болсоң,
Бир жыттайын мойнуңду.
Сандаган кыргыз калың эл
Сайраган Током күүсү деп,
Сагынгандыр ойнумду.

ЖЕРДИ КӨРГӨНДӨ

Көмүскө кеткен пенде элем,
Көргөздү кыргыз элимди.
Көгөрүп турган көк жайлоо,
Көңүлүм сага берилди.
Амандашып көрүштүм
Көөнүмдө турган кебимди,
Тууруумдун башынан
Туйгунум боосу бошонду.
Эшендер кылган жаңжалдан,
Туткун болуп кармалып,
Түрмөдө жаттым ошондо,
Калайлуу туур башынан
Карчыга боосу бошонду,
Калпалар калбаа кылганда,

Кара жол Сибирь айдалып,
Караңгы тамдын түбүндө
Камакта болгом ошондо.

Каткырып ырдап тартынбай,
Калкымда жүрдүм биерде.
Кабыргам тилип туз салып,
Карыш эркин баса албай,
Кайгыда жаттым тиерде.
Акыры, бактым бар экен,
Ага-тууган калган эл,
Кайрылып келдим силерге,
Зоолу салды мойнума,
Айыбы жок кез келдим
Ак падыша торуна.
Так он жылы өткөндө,
Олтурдум конуш ордума,
Кара-Моло, Ийри-Суу,
Кааладым эле жеримди,
Саргарып тамдын түбүндө
Сагындым эле элимди,
Сагынган элим, силерге
Сайрайын алтын кебимди.
Алмалуу тескей, Шар булак,
Уста-Сай менен Сары-Булак,
Кайгылуу болгом тиерде.
Каршылык кылган ит кыйнап
«Айылыма жетсем» — деп,
Эңсеп кетип барамын,
Кетмен-Төбө жеримди
Беттеп кетип барамын.
Керимбайдын кылганын
Кектеп кетип барамын.
Жетим, жесир калганды
Эстеп кетип барамын.

«Элге барып өлсөм» — деп,
Тилеп кетип барамын.
Кызыл тилим сайратып,
Бүлөп кетип барамын.
Өңчөй карып элдерге
Түнөп кетип барамын.
Алып учуп денемди
Сүрөп кетип барамын.

Кетмен-Төбө кенен сай,
Эңсеген жерим көрүндү.
Токтото албай боюмду,
Көңүлүм нечен бөлүндү.
Сагынган жерди көргөндө,
Көзүмдүн жашы төгүлдү.
Таласты көздөй мен чыгып,
Сагынган элге ырдадым.
«Булбул Током келди» — деп,
Кубанышты курбалым.

«Элиме эрте жетсем» — деп,
Бир жерге бир күн турбадым.
Эңсеп жүргөн эсимде
Элимдин көрсөм жыргалын.
Беш-Таштан ашып жөнөдүм
Кетмен-Төбө жериме.
Бутакка конуп сайрасам,
Болчу элем эрмек элиме,
Жорго болуп аталып,
Жолуккам ырдын кенине.

Түнөрүңкү көрүнгөн —
Тууган жерим карааны,
«Эркелетип өпсөм» — дейм,
Эрмегим жалгыз баланы.

Узун Акмат — улуу суу,
Улуу жер ээлеп туруучу,
Убайымдуу Токондун
Келген кези мына ушу.

Сары-Булак, Айыктык,
Ичи мөмө жарыктык.
Эл-журтумду көргөндө,
Эсиме түштү карыптык.

Кош Ийри-Суу — биздин жер,
Кой семиртчү Семиз-Бел,
Жаткан экен аркамда
Аманым тилеп калың эл.

Аркасы Талас, кең Арым,
Ар жуманын түнүндө
Күйүп турган панарым.
Коргон-Ата, Мазарың,
Колдон чыккан жан элем,
Көрдүм Ак-Чий базарын.
Көйтүндө[1] жүрүп Токтогул,
Көп тарттым залил азабын.

Астында аккан балы бар,
Үстүндө салган тамы бар,
Күндүзгүдөй түнүндө
Күйүп турган шамы бар.
Алты миң төөгө жүктөсө,
Аяктай жери оюлбас,
Оодарма тунук салы бар.
Келип турам өзүңө
Кенен жерим, Шамшыкал[2].

---

[1] Көйтүн — Куйтюнь станциясы Иркутскинин жанында.
[2] Шамшыкал — Кетмен-Төбөдөгү туз кени.

ЭҢСЕГЕН ЭЛИМ АМАНБЫ?

Эңсеген элим, аманбы?
Ээгимдеги сакалым
Элсизде жүрүп агарды.
Булбулуң элем сайраган,
Муңканып айтам саламды.

Жеңе-желпи, карындаш
Жергеси менен келишти,
Жер сагынган Токоңо,
Жетине албай сүйүнүп,
Кучакташып көрүштү.

Азабын тарттым баланын,
Көрбөдүм алтын жамалын.
Башкага тийип кетиптир
Башында сүйүп алганым.
Азапта башым кор болуп
Арылбады арманым.

Кайгылуу жүрөк чер болуп,
Көзүмдөн аккан кара жаш
Токтолбоду сел болуп,
Жаралган экем жалганда
Күйүттүү булбул мен болуп,
Кейибеймин кеткенге,
Өкүнбөймүн өткөнгө,
Мен ыраазы боломун
Эл-журтумду көргөнгө!

Келбей турган болгон соң,
Кейиген менен келеби?
Айнектей болгон баламды
Алган кудай береби?

Арзып жүргөн ажырап,
Элим, аман барсыңбы?
Ээрчишип өскөн жашымдан,
Теңим, аман барсыңбы?

Кызыл кыргак тагынган,
Келин, аман барсыңбы?

Мен кеткенде аркамдан
Чыккан аман барсыңбы?
Кулак салып, ырымды
Уккан аман барсыңбы?

Канча жылы көрбөгөн,
Калкым, аман барсыңбы?
«Токтогул» деп кыйкырган
Жалпың аман барсыңбы?

Малай болуп жалданып,
Ыйлагандар аманбы?
Көр оокатка жандарын
Кыйнагандар аманбы?

Жан тынымын дүйнөдө
Кылбагандар аманбы?
Көк келтекке жыгылып,
Кыйрагандар аманбы?

Коюн багып байлардын,
Кул болгондор аманбы?
Бир жыл акы — бир көйнөк,
Пул болгондор аманбы?
Жайы-кышы жаанга
Суу болгондор аманбы?

Күч-кубатын байларга
Сордургандар аманбы?

Каны качып алсырап,
Болдургандар аманбы?
Жыланайлак тоо-ташты
Жол кылгандар аманбы?

Сар самандай саргайып
Зарлагандар аманбы?
Жыйын-топту аралап
Барбагандар аманбы?

Карышылык менен кармалып,
Калкымдан кеттим айдалып,
Калың кыргыз элиме
Кайтадан келдим айланып.
Душманга кеттим байланып,
Тууганым көрбөй зарланып.
Тушоолу тулпар өңдөнүп
Жүргөмүн анда саргайып.

Күйүп-күйүп чок болдум,
Күйүттүү күнгө токтолдум,
Күкүктөй сайрап жүргөн жер —
Гүлүмө кайттым окшодум.

Кайнап күйүп чок болдум,
Кайгылуу күнгө токтолдум.
Калың кыргыз элиме
Кайрылып келген окшодум.

Каргашалуу заманды,
Кайгырып көрдүм амалды,
Кайрылып келип турамын,
Кадырман журтум, аманбы?

Манаптар мага кас болуп,
Пашаанын түштүм торуна.

Байкуштук тартып алтын баш,
Байландым азап жолуна.
Жандарма, төрө, залимдер
Жаралган менин шоруна.

Канаты түшкөн шумкардай
Уча албадым Токтогул,
Каргашалуу душмандан
Өч албадым Токтогул.

Залимден кармап кегимди
Ала албадым Токтогул.
Зар заманда жайчылык
Таба албадым Токтогул.

Айдалып жүрүп туткунда
Арбыны кетти алымын.
Аргымактай жүгүргөн
Алмадай болгон кайран баш
Азапты тартып карыдым.
Аскасы бийик дабандын,
Азабын тарттым замандын,
Айнектей көзүн көрбөдүм
Аркамда жалгыз баламдын.

Күңгөйү бийик дабандын,
Күйүтүн тарттым замандын.
Күмүштөй жүзүн көрбөдүм
Күкүктөй жалгыз баламдын.

Ак шумкар алтын мүрүмдү,
Айланып көрдүм элимди,
Арман менен өткөрдүм
Абалкы жаштык күнүмдү.
Айлымдан келип таппадым
Аркамда жалгыз инимди.

Басайын десем, муунум жок,
Отурар алтын туурум жок,
Оюмдан кетпес бул кордук,
Ойнотом десем, уулум жок.

АПАКЕМ, АМАН БАРСЫҢБЫ?

Сексенде энем сен элең,
Сенделип кеткен мен элем,
Ак сүтүң менен чоңойткон
Агын дайра кен элең.

Алты аркар жылдыз батканча,
Алты айланып эмизген,
«Анык акын Токтогул
Кимдин уулу?» дегизген.

Жетиген жылдыз батканча,
Жети айланып эмизген,
«Жергелүү журтта сайраган
Кимдин уулу?» дегизген.

Ардактап мени төрөгөн,
Алдейлеп сүйүп бөлөгөн.
Айланайын энекем,
Айдоодон аман келдим мен.
Ардагым жалгыз канекен?

Эсендигим сураган,
Эмгегимден сылаган,
Кагылайын энекем,

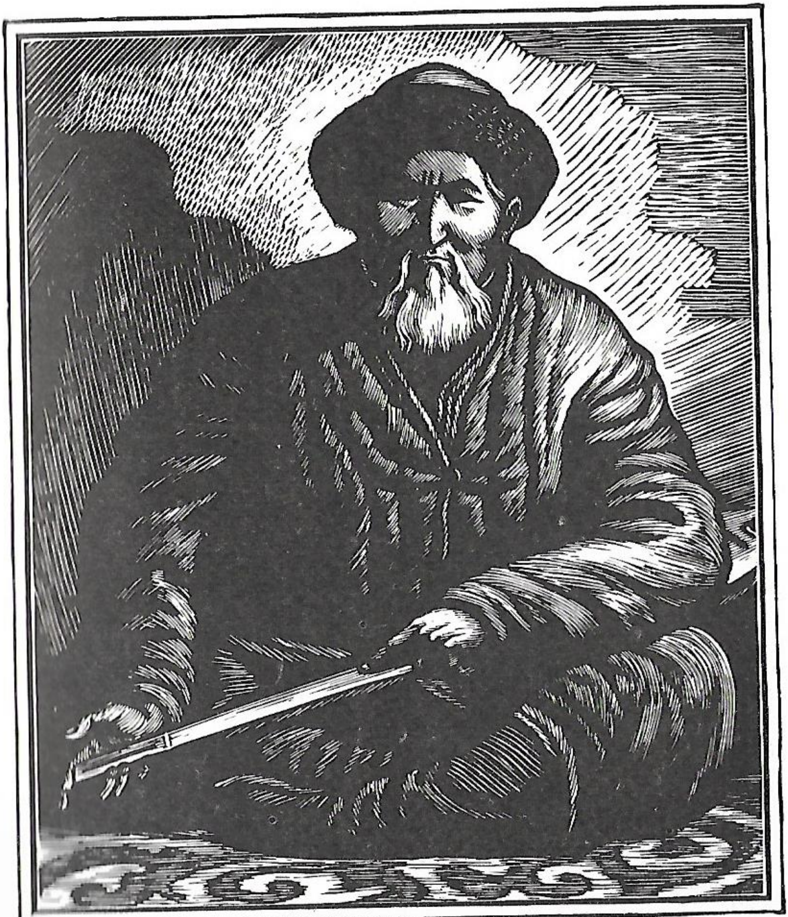

Кайрылып келдим туткундан,
Каралдым жалгыз канекен?

Туулгандан жалгыз туягым,
Күйгүзөт ичти кыялың.
Көзүмдөн аккан жашымды,
Күйдүргүм, кантип тыямын?

Жашыңда кеттиң чырагым,
Жаз кууураган чырпыктай.
Жан чыгарда болгондур
Жагалмай алган чымчыктай.

Жаның чиркин кеткенде,
Жаш булбул калдың үн чыкпай.
Жаңгактай көрдүн түбүнө.
Жалгызым, кантип жаттың
тумчукпай?

Күлгүнүңдө кетипсиң,
Күз кууураган чырпыктай.
Тыбырадың өлөрдө
Турумтай алган чымчыктай.
Күзгүдөн көзүң жумулуп,
Күкүктөй тилиң буулуп,
Күйдүргүм, калдың дем чыкпай.

Азуусу бычак залимден
Айдалып атаң тарп болгон.
Кыжылдаган солдаттан
Кыйналып жүрөк дарт болгон.

Кылчайып келсем үйдө жок,
Кыргыйым качкан оң колдон.
Арылбадың, алтын баш,

9*

Ботосу өлгөн каймалдай
Бошотпо, эне, муунумду,
Өмүрүңдүн жарымын
Муң-кайгыга жуудуңбу?
Көрдүң, эне, кайрат кыл,
Көз көргүс кеткен уулуңду.

Тайлагы өлгөн каймалдай
Талытпа, эне, муунуңду.
Таза жүрөк каныңды
Санаа-дартка жуудуңбу?
Саламат көрдүң шүгүр де,
Забайкал кеткен уулуңду.

Карыганча өмүрүң
Жашка жуулган энем сен,
«Каралдым кайта бир келсе,
Көрүп өлсөм» деген сен.
Кайгы-шорум күбүлүп,
Кайрылып аман келдим мен.

Соолгон экен ым калбай,
Ташыган татты булагың.
Өчкөн экен жел тийип
Өмүрү кыска чырагың.

Өлүм менен өкүмдүн —
Экөөнө тең чыдадың.
«Өлдү» деген Токоңду
Кайта тууган убагың.

Кой, энекем, ыйлаба,
Кадырыңды сурадым.
Торго түшкөн Токтогул
Толгонуп келип турамын.

Айланып келдим алыстан,
Актоого ак сүт карзыңды,
Алдейлеп мени чоңойткон,
Апакем, аман барсыңбы?

КОРГОЛ ЫРЧЫ ТОКТОГУЛДУН БАЛАСЫНЫН ӨЛГӨНҮН УГУЗГАНДА

К о р г о л :

Айталы сизге саламды,
Эшендер кылган жаңжалда,
Ак жеринен кармалып,
Айдоого кетти дечү эле.
Булбул үндүү, куш тилдүү,
Айнегим, Током, аманбы?
Түрмөдө турдуң зар болуп,
Сар оору кесел дал болуп.
Кайрылып элге келгенче,
Кайран жан кайгы кор болуп.
Жапасы күчтүү замана
Жабыркатты адамды,
Сен алыстан келгенче,
Амандашып көргөнчө,
Ноктоолуу башка бир өлүм,
Токо, аткардык жалгыз
баланды...

Калпалар кылган жаңжалда,
Караланып кармалып,
Калкынан кетти дечү эле,
Калганың кайгы жечү эле.

Кара жаак, кайчы тил,
Канатым, Токо, аманбы?
Калайлуу туур башынан,
Кайгылуу өлүм касынан,
Токо, качырдык жалгыз баланды!..
Токо, араладың гүл менен,
Адамга жактың тил менен,
Сен алыскы соттон келгенче,
Өзүңдөн ашык болду эле,
Арканда жалгыз Топчубай
Аткардык жалган дүйнөдөн!..
Пендени пенде билбеген,
Белгилүү жүрөк зилдеген.
Бербейт экен кара жер,
Перзентиң жалгыз Топчубай
Бегене[1] болгон дүйнөдөн.
Учук өтпөс ийнеден,
Уулуң жалгыз Топчубай,
Убайым болбо, кейибе,
Учурдук жалган дүйнөдөн.
Жибек өтпөс ийнеден,
Жибердик жалган дүйнөдөн...
Түздөгү коңур салкынча,
Жаркыра күмүш, алтынча,
Муунуңду бошотуп,
Жалпы агайын эл турса,
Жашыба жаман адамча.

Буурулду минип тердеткен,
Булумду кийип кирдеткен.
Муңайба жашык адамча,
Булбулуң жалгыз Топчубай
Мусапыр сапар жол кеткен.

---

[1] Бегене — чоочун, жат.

Күлгүндү кийип кирдеткен,
Күлүктү минип тердеткен.
Күкүгүң жалгыз Топчубай
Күн тийбес сапар жол чеккен.

Карадан жорго тердеткен,
Кара киш[1] кийип кирдеткен,
«Кайрылар күнү барбы?» — деп,
Калың элин дегдеткен.
Кайгырба, калың эл турса,
Канатың жалгыз Топчубай
Караңгы сапар жол кеткен...

Токтогул:
Алтындан саат бурама,
Азапты менден сураба.
«Айнегиң кетти» — дегенге,
Алсырап бошоп турам а.

Күмүштөн саат бурама,
Күйүттүү менден сураба,
«Күкүгүң кетти» — дегенге
Күчүмдөн тайып турам а.

Кайнап, күйүп чок болдум,
Кайгылуу күнгө токтолдум.
Калайлуу туур башынан,
«Карчыгаң жалгыз учту» деп,
Кайгырта турган окшодуң.
Калтырап муунум бошоду,
Каруу-күчүм кетирип,
Кантип бир айттың ошону.
Коргол, каяктан ичтиң бозону?

---

[1] Кара киш — кымбат баа аң терилеринин бир түрү /соболь/.

Айтамын алтын санатты,
Мени армандуу күнгө жаратты.
Кабарын айтып турупсуң,
Сынды деп жалгыз саадакты.
Каруумду кетирип,
Коргол, каяктан ичтиң аракты?

Жамгыр тийбей көчкүдөй,
Ак топурак жер беле?
Атасы келсе Сибирден,
Амандашып көрүшпөс,
Топчубай, азапка туулган жан
беле?!
Тамырына суу тийбес
Боорго тиккен тал беле?
Өтүп кеткен дүйнөдөн,
Топчубай, өлүмгө бүткөн жан
беле?!
Жабырга мынча салгыдай,
Менде кудайдын өчү бар беле?!

Туура-туура басканда,
Турумтай сыны бар эле,
Туурга эсен жеткирсе,
Дубанга чуркаар тай эле.

Кайра-кайра басканда,
Карчыга сыны бар эле.
Каруу күчкө толгондо
Калк үчүн чуркаар жан эле.

Каркылдап каздар көл сактайт,
Кара ылаачын чөл сактайт,
Карып калган атакең
Кай жакка барып жан сактайт?!

Куркулдап куулар көл сактайт,
Куу ылаачын чөл сактайт,
Куурап калган атакең
Куюгуп кайда жан сактайт?!

Түнүндө жарык панарым,
Туурумда калган карааным,
Түрмөдөн жаңы келгенде
Күйүтүн тарттым баланын.
Түн уйкумду үч бөлсөм,
Түйшөлүп чыкпайт кабарың...

Кармаган жарык панарым,
Кайрылар жалгыз карааным,
Камоодон кайтып келгенде
Кайгысын тарттым баланын,
Кайгырып ыйлап турсам да,
Кайрылып чыкпайт кабарың...

Булбулум учуп бурулду,
Чыгарбай ичтен муңумду,
Кантейин, тирүү көрбөдүм
Каргадай жалгыз уулумду.
Кайгысын тартып күнү-түнү
Картайып шорум куруду...

Күкүгүм учту элимден,
Күлпөтүм кетти жеримден,
Көзүмдөн чыккан кара жаш
Мөлтүрөп жерге төгүлгөн,
Көрбөдүм көзүн баланын
Көңүлүм калды өлүмдөн!..

Жамгыр тийбей куланган
Ак топурак жар белең?

Аксы, Анжиян, Таласта,
Акындыгым бар белең?
Аркамда жалгыз Топчубай,
Ажалга туулган жан белең?

Бүчүрү түшүп куураган,
Тамырын кырккан тал белең?
Кубанчым, сени көрбөдүм,
Кууратар мени жан белең?..

Алтын айдай нур жүзүң
Көрөр бекем дегемин,
Абактан колум бошонуп,
Келер бекен дегемин.

Айнегим чыкса алдымдан,
Өбөр бекем дегемин.
Арман кылбай дүйнөгө
Өлөр бекем дегемин.

Күлдү кыргыз журтумду
Көрөр бекем дегемин.
Күкүгүм чуркап алдымдан
Келер бекен дегемин.
Күйүттүн муңун чыгарып
Өлөр бекен дегемин...

Алтындан чидер өрбөдүм,
Абактан колум бошонуп,
Агайын-журтка келбедим,
Амандашып, көрүшүп,
Жалгызым, анан өлбөдүң...

Мууну болот жалбыздын,
Муңу болот жалгыздын,

Гүлү болот жалбыздын,
Күйүтү күчтүү жалгыздын.
Ат арытып жол келсе,
Сыйлары болбойт жалгыздын.
Ажал жетип, күн бүтсө,
Ыйлары болбойт жалгыздын...

Карайган дарак чарбагым,
Карааның көрбөй зарладым.
«Калкыман кетип калды эле,
Кайраным атам экен» деп,
Учурашып алууга,
Топчубай, келээр бекен дарманың?!

Айнегим, Топчу, эрмегим,
Арманым атаң көрбөдүң.
Арманын ичтен чыгарып
Анан кийин өлбөдүң.
Караны миндим жел үчүн,
Кайрылып келдим эл үчүн,
Калкымды көрдүм, каниет,
Колдон келер иш эмес,
Топчубай, козголбос эми мен үчүн!..

ТУТКУНДАН КЕЛГЕНДЕ

Жети кез коргон пайдубал
Чарбагын кошуп ырдайын,
Жеримден айдап Сибирге —
Алганын кошуп ырдайын.
Жеңе-желпим чуркурап

Калганын кошуп ырдайын.
Алтымыш киши айдалган
Арманын кошуп ырдайын,
Күндө коога, күндө уруш
Көрбөдүм жандын жыргалын.

Туткунга кеттим кармалып,
Тууганым көрбөй зарланып,
Түрмөдөн бошоп мен келдим,
Турумтай куштай айланып.

Азапка кеттим кармалып,
Айлымды көрбөй сандалып.
Азаптан бошоп мен келдим,
Ак шумкардай айланып.

Күнөөсү жок, соту жок,
Айдап кеткен болучу,
Күкүктөй көзүм жалдырап
Жайнап кеткен болучу.
Гувурнатор-генерал
Кармап кеткен болучу.

Аргасыз кылып залимдер,
Алып кеткен болучу.
Азаптуу күндү башыма
Салып кеткен болучу.
Кыямат түшүп башыма,
Токоң, карып кеткен болучу.

Элимден кеткен жан элем,
Эл көрүүгө зар элем.
Эсил башым кор болгон
Энеден жалгыз бала элем.

Айлымдан кеткен жан элем,
Айыл көрүүгө зар элем.
Азиз башым кор болгон
Атадан жалгыз бала элем.

Калкымдан кеткен жан элем,
Калк көрүүгө зар элем,
Кайран башым кор болгон
Каргадай жалгыз бала элем.

Айланып келип шумкардай,
Айлымды таап турамын,
Ак калпактуу көп кыргыз,
Амандыгың сурадым.

Элирип келип шумкардай,
Элимди таап турамын.
Эзелки тууган агаин,
Эсендигиң сурадым.

Каруусу кеткен тулпардай
Арып келдим, Токтогул,
Кара жол Сибирь айдоого
Барып келдим, Токтогул,
Кайран жашты жоготуп
Карып келдим, Токтогул.
Азаптуу күндүн зордугун
Көрүп келдим, Токтогул,
Ар кыл кыйноо турмушка
Көнүп келдим, Токтогул.
Элимдин жүзүн көрүүгө
Көксөп келдим, Токтогул,
Эчен шумдук кордукту
Тепсеп келдим, Токтогул.

АЗЫРААК ЧЫКТЫ АРМАНЫМ

Түрмөдөн чыктым, оолуктум,
Туш келтирди бу насип
Тууганым, сага жолуктум.
Абактан чыктым, оолуктум,
Азаптан колум бошонуп,
Ага-ини элге жолуктум.
Ак шумкар куштун уясы
Айлампа кара зоододур,
Эсенбай жаман болгону
Таба эместир, тоободур.
Эсенбай, Жолдош, Жолборсту[1]
Ак падыша улукка,
Каршылык кылып, кармарда
Агып өлдү деп уктук
Ак дайра Нарын чулукка.
Көк кагазга жазылып,
Эсенбай, Жолдош өлдү деп,
Дайын болду төмөнкү
Гувурнатор улукка.
Суу түбүнө чөкчүдөй
Коргошун бекен, таш бекен?
Дайрадан калкып учкудай
Өрдөк бекен, каз бекен?
Адырга коюн бактырган
Эсенбайдын айтканын
Аким, найып жактырган.
Ак жерден торго чалынтып,
Багыш, саяк уруудан
Алтымыш адам сап кылган.

---

[1] Жолдош, Жолборс — Эсенбайдын жигиттери. Эсенбай болуш суугa секиргенде Жолдош кошо ыргыган. Экөө бир өлгөн.

Күнгөйгө коюн бактырган,
«Эсенбай айтты, болду» — деп,
Гувурнатор жактырган.
Көңүлүң арам, кызталак,
Көп адамды сап кылган
Кериге коюн бактырган.
Кетте акимдер жактырган.
Кеткен элдин баарысын
Кейиштүү күнгө сап кылган.
Анда тилмечтин көөнү ток экен,
Кетмен-Төбө, Нарында
Тил билер киши жок экен.
Көп адамды кууратып,
Кыз-келинин ыйлатып,
Эсенбай залим шок экен.
Алдаймын деп орусту
Күнөөсү түшүп мойнуна,
Өзүнө тийген ок экен.
Эски кегим алам деп,
Эсимден чыкпай келди эле,
Эсенбай элде жок экен —
Кара сакал Жанаалы
Найыптар менен сүйлөшүп,
Сакалын күнгө жайкаган,
Өлөр сайга келгенде,
Эсенбай кепти байкаган,
Эсенбай сууга түшөрдө
Бирин-бири кармашып,
Агын суруга батпаган.
Кошо кетти дайрага
Жолдош — жолдоштугун актаган.
Ажалдан калган Жолборстун
Жонун отко кактаган.
Жесир калды алганы,
Жетим калды балдары.

Бака, балык жем кылып,
Нарындан экен ажалы.
Алдаймын деп орусту
Обу жок жаман иш кылып,
Ичинде кетти арманы.
Кармашканды жок кылып,
Калкында жүрөт көкөлөп,
Кара сакал Жанаалы.
Азыраак чыкты көрүнөт
Көкүрөктө көк түтүн
Токтогулдун арманы.

ЖАРДАМ КЫЛДЫҢ КАЛЫҢ ЭЛ

Каардуу залим колунан,
Качып чыктың камалдан,
Кайгырып жүрүп карыдым
Акыйкатсыз замандан.
Ала албадым кегимди
Ач тырмак зулум тажаалдан.
Ажыратты ак жерден
Аял менен баламдан.
Азапка жакын киши экем,
Ошондой күндө жаралган.
Ак сүтүн берген энемди
Чыгарбай жүрдүм санаамдан.
Карагай кесип, тал кыркып,
Капалуу күндө жүрсөм да,
Калтырдым жанды ажалдан.
Кечээ мен качып келе жатканда,
Кайрылдым Акбай, Бабырга.

11—2208

Кармалган катар биз менен
Мырзабек бар жанымда.
Агайын жардам кылбаса,
Алыскы Кетмен-Төбөгө
Алым жок эле барууга.
Ат-тондуу болуп баргамын,
Туулуп өскөн Арымга.
Тууганым — кедей-кембагал,
Душман элем залымга.
Аттуу бардым, жөө баспай,
Энем турган айылга.
Жардам кылдың, калың эл,
Мендей начар шайырга.

ТОКТОГУЛ МЕНЕН ЭШМАМБЕТ

Эшмамбет:

Капталдын куму эшилет,
Кайберендин изиби?
Кабыл кылды өзүмдөн
Өгүнү көргөн түшүмү.
Калп эмес сөзүм чын болду,
Кармалып кеткен элимден
Кадимки Током жүзүбү?
Кайта көрдүм кубанып
Калкымдан кеткен кишими.

Адырдын куму эшилет,
Ак жолборстун изиби?

Айдалып кеткен элимден
Акыным Током жүзүбү?
Аман көрдүм арман жок,
Айлымдан кеткен кишими.

Көрүп келдиң Шыбырды,
Көпкө айтчы, Токо, кебиңди,
Көргөнүңө кубангын,
Көк адыр тоону ээлеген
Көп тууган кыргыз элиңди.

Көрөмбү деп жүрчү элем
Көңүлдөш сендей теңимди.
Саламат көрдүм түрүңдү,
Самадым эле, Токтогул,
Сайраган булбул тилиңди,
Сагынып жүргөн Токомду
Саламат көргөн күнүмбү?..

Күлүктүгүң башкача,
Күкүк, булбул сен элең
Муңдуу болдуң нечен жыл,
Булбул кушка тең элең,
Сайрап турган кезиңде
Замандаш болуп бирге өсүп,
Сабак алган мен элем.
Жатсам-турсам сени ойлоп,
Саламат көрсөм дээр элем...

Айтканым кабыл болдубу?
Адашып элден бөлүнгөн
Ак булбул шакка кондубу?
Акындын ордун жоктотпой,
Агайын, тууган элиңде
Арзыткан жокмун ордуңду.

Талда булбул учканда,
Таппай калдык изиңди,
Өзүбү Током, башкабы?
Ага-ини, тууган, карачы!

Өңүмбү же түшүмбү?!
Элирип ырдап турганда,
Эл таркаган кумардан,
Эшендин кесир зарпынан
Эл эрмеги булбулгөй,
Эргип учтуң чынардан,
Эсен-аман кутулуп,
Келипсиң, Токо, зындандан,
Адамдан тулпар жорго элең
Артыңда чаңың буралган,
Ак сүтүн берген энекең,
«Айдоого балам кетти» — деп,
Азабың тартып кубарган.
Алганың ыйлап кайгырып,
Көңүлүн кайгы-муң алган.

Күндө сайрап талбаган
Күкүк элең элиңе,
Санаабызда тиледик,
Током, саламат эсен келүүгө,
Кырк жылы келбей калсаң да,
Биз сени кыйган жокпуз өлүмгө.
Кыюун таап көрүштүм,
Бууракандын белинде.
Кубанчы сарттар элинин
Курдашым Током келгенби?
Курчалган топко кыйкырып
Ырдачу Током келгенби?
Талыкпай угуп калың журт
Тыңдачу Током келгенби?!

Ак тилекти бергенби?
Ак жерден Шыбыр айдалган,
Ак таңдай тили сайраган,
Акын Током келгенби?
Ар бир сөзү белгилүү
Накыл Током келгенби?
Атабыз башка болсо да,
Агайын болуп бирге өскөн
Жакын Током келгенби?
Салкын Арым, Кушчу-Суу,
Жерден кеттиң, Токтогул,
Сарттар, багыш, көп саяк,
Элден кеттиң, Токтогул.

Каз айланып конбогон
Көлгө кеттиң Токтогул.
Кар боройлоп, түн түшкөн
Жерге кеттиң, Токтогул.
Канаттуу куштар жеткисиз
Чөлгө кеттиң, Токтогул.
Караланган ишиң жок,
Селге кеттиң, Токтогул.

Айланып өрдөк конбогон
Көлгө кеттиң, Токтогул.
Атаң тууп көрбөгөн
Жерге кеттиң, Токтогул.
Ак канат куштар жеткисиз
Чөлгө кеттиң, Токтогул.

Байланып Шыбыр алыска
Барганың айт, Токтогул.
Пашаанын түшүп торуна
Калганың айт, Токтогул!
Башыңдан өткөн көп кайгы
Арманың айт, Токтогул.

Эки-экиден көчөгө
Бөлгөнүн айт, Токтогул.
Асыл жаның азапты
Көргөнүн айт, Токтогул.
Элине жетпей нечен жан
Өлгөнүн айт, Токтогул.
Эсебин таап кутулуп,
Эсен, аман элиңе
Келгениң айт, Токтогул.
Эсинен сени чыгарбай,
Эстеген сарттар, багышты
Көргөнүң айт, Токтогул.
Жылаңайлак, жылаңбаш
Басканың айт, Токтогул.

Жыты сасык түрмөдө
Жатканың айт, Токтогул.
Жалпы кыргыз элиңди
Тапканың айт, Токтогул.
Жалдырап ыйлап, көз жашың
Акканын айт, Токтогул.
Кыдырып келдиң жөө басып
Кызыл-Жар менен Семейден,
Кыйласы кетти сага окшоп
Малы жок жарды кедейден.

Анжиян менен Алайдан,
Айдалып кеткен далай жан.
Аман келдиң, Токтогул,
Ажалдуу түрмө сарайдан.

Санатка кеткен жан элең.
Сарттар менен багыштан,
Саргайып өңүң, жөө басып,
Саламат келдиң алыстан.

Сагынып жүргөн мен элем,
Салам айтып таанышкан.
Зарыгып жүрүп журт таптың,
Санааңыз элге калыстан.

Куткардың шордон жаныңды,
Кубанып көрдүң Арымды.
Кургурум, аман таптыңбы
Курдашың, алган жарыңды?
«Эсен-аман келди» деп,
Эл кубанып калдыбы?
Эркең жалгыз Топчубай
Алдыңан чуркап бардыбы?
Куткардыңбы башыңды?
Кургаттыңбы жашыңды?
Кубанып бүгүн көрүпмүн,
Курдашым, сендей асылды.
Кучакташып, өбүшүп,
Кумарым ичтен жазылды.
Кармалып башың камалды,
Кайгырып чачың агарды,
Калкыңдан эсен көрдүңбү
Каргадай жалгыз балаңды?
Кара жаак, жез таңдай,
Кайраным, Током, аманбы?
Аз да болсо көптөй көр,
Токо, айтып турган саламды!
Кубаныч менен көрүпмүн
Курдашым, сендей адамды.

Саламат көрдүң жериңди.
Саламыма алик ал
Сайратып кызыл тилиңди.
Кубанып угуп туралык,
Булбулдай мукам үнүңдү.

Ээрчитип жүргүн артыңдан
Эшмамбет мендей иниңди.

Т о к т о г у л :
Сайраган булбул тилимби?
Зарлаган добуш үнүмбү?
Салам айтып көрүшкөн
Саякта калган инимби?
Салбасын, иним, башкага
Зарланып көргөн күнүмдү.

Эки эли кызыл тилимби?
Элирген добуш үнүмбү?
«Эсенби?» деп көрүшкөн,
Ээрчип жүрүп чоңойгон,
Элимде калган инимби?
Эч адамга салбасын,
Элсизден көргөн күнүмдү.
Кара жаак тилимби?
Кайгырган добуш үнүмбү?
Кадырым айтып көрүшкөн
Катарда калган инимби?

Кадырман иним, сурадың,
Кайгырып көргөн күнүмдү.
Каргадай болгон алтын баш
Калың элден сүрүлдү.
Калайык тууган, калың журт,
Кайта көрдүм түрүңдү,

Ак кардуу тоону ээлеген —
Ата журтум кыргыз эл,
Киндик кесип, кир жууган —
Кичинемде өскөн жер,
Калкым, сени көп ойлоп,

Кара көздөн аккан сел.
Өлсөк дедик өкүнүп,
Табылган жок казган көр...

Мен Сибирге кеткенде,
Эшмамбет, ээрчип жүргөн бала элең,
Атагың чыгып элиңе,
Акын болчу жан элең.
«Эрмексиз элим калбайт» — деп,
Эсимде сен бар элең.

Айтканымдай болупсуң,
Айланып шакка конупсуң.
Каалагандай болупсуң,
Кайрылып шакка конупсуң.

Мен сайрачу бутакка,
Конуп алган экенсиң,
Байланып кеткен Токондой
Болуп калган экенсиң.

Кара болот зулпукор
Курчу болгон экенсиң.
Калдайган топто сайраган
Ырчы болгон экенсиң.
Оолуккан элдин көңүлүн
Жазып калган экенсиң.
Мен көргөндөн канча өйдө
Ашып калган экенсиң.

Алтын жаак, жез таңдай,
Ырчы болгон экенсиң,
Андай-мындай ырчыны
Куучу болгон экенсиң.
Алты уруу жыйын топ болсо,

Асыл сөзүн чубатып,
Турчу болгон экенсиң.

Саламың алик алайын,
Сагынышып көрүшкөн
Замандаш элек агайын,
Өксөп ыйлап азапта,
Өткөрдүм өмүр далайын,
Акылдан танып калсам да,
Алты сан кыргыз жалпыңа
Али да бир сөз табайын...

Камоодо жатып, элди эстеп,
Кайгырып жүрөк эзилген.
Кара тил сайрап турганда,
Калк танбаган сөзүмдөн.
Эркиндеп ырдап жүрөм деп,
Эл үчүн түрмө кесилгем.
Жамбашымдан сыз өтүп,
Жаттым түрмө камалда,
Жатындаш тууган иним жок,
Жан күйүп издеп барарга.
Жардам берген киши жок
Жаш калган жалгыз балама.
Калган экен туулуп,
Кайгылуу жаман заманда.
Тууганым начар, күчү жок
Душмандан кегим аларга.
Жүрдүң беле чын ойлоп
Жүрөгүң менен санааңда?

Байлап берген манапка
Бар беле кылган жазыгым?
Эшмамбет, айткан сөзүңө
Эзилип жүрөк жашыдым.

Эзүүдө жүрүп өткөрдүм
Өмүрдүн жаштык асылын.
Куулуп кеттим айдалып,
Кушчу-Суу менен Арымдан,
Кубат берсе туушкан,
Кутулар бекем деп ойлоп,
Кузгундардын зарынан.
Жазыгы жок айдалып,
Жаңы келген карып баш,
Жардам сурайм баарыңан.
Кармап берсе манаптар,
Калайык, сага таарынам.

Эңгиреп түрмө Сибирге
Барганым менден сурадың,
Элине жетпей канча жан
Калганын менден сурадың.
Көз көргүс жерге айдалып
Барганым менден сурадың.
Көмүлбөй сөөгү талаада,
Калганын менден сурадың.
Көп ыйлаган өзүмдөй
Арманын менден сурадың.

Жан кургур таттуу өлүүгө,
Жапаны тарттым өмүрдө,
Жарагы барбы Токондун
Өлгөндү жерге көмүүгө?
Кетменим барбы казарга,
Кепиним барбы бычарга?
Калың кыргыз элиме
Канатым барбы учарга?

Карлыгач белем келүүгө,
Калкыма кабар берүүгө,

Жаны кургур көп таттуу
Жарадар болбой өлүүгө.
Арасы жакын жол эмес,
Түрмөдөн качып келүүгө.

Турганбыз көздөн кан агып,
Түрмөнүн сыздуу төрүндө.
Учурашып көрүштүм,
Байгазы менен кошулуп,
Бастырып жүргөн жеринде.
Келгеним болду бир далай,
Ар кылдыңбы, Эшмамбет,
Айлыма издеп келүүгө?

Жатканым түрмө караңгы,
Жазакер кылды адамды,
Каматып башты кор кылды,
Кылгамын кимге залалды?
Жатсам, турсам ойлодум
Жаркыным жалгыз баламды.
Бир туугандай көрчү элем,
Бир сапар барып, Эшмамбет,
Албапсың, иним, кабарды.

Айдалган кыргыз ордомдон,
Адаштым салган жоргомдон,
Ак жерден айдап залимдер,
Ак булбул Токоң кор болгон.
Алыска чуркар күчү жок,
Аягым аксап чор болгон.
Аламын кантип кегимди
Азаптуу кылып койгондон?
Артым чийки акталбай,
«Айдалып кетер бекем» деп,
Ар нерсени ойлоном.

Каралап мени залимдер,
Кармалып элден кеткемин,
Кейишти тартып кайран баш,
Кийдим кенеп чепкенин.
Чаалыгып жаным кыйналып,
Чаптым чоюн кетменин,
Көтөрдүм темир самбалын,
Көрө албай элди зарладым.

Кайгырбай кантип айтайын,
Колума кишен салганын.
Элиме келсем, ашынды
Эзилип жүрөк арманым.
Башкага тийип кетиптир
Башында сүйүп алганым.
Эсиңе алсаң, Эшмамбет,
Элиме неге барбадың?
Уялбай бүгүн сурайсың,
Укпайсың, Эшмамбет,

Уулумдун өлүп калганын.
Кайгыны кайта жаңыртып,
Ушубу кылган жардамың?!

Кайгы адамды өлтүрөт,
Кайгырса адам эскирет,
«Жалгызың аман барбы?» — деп,
Учурашып сурадың
Уялбай, иним, мелтиреп.

Кайта мени сынайсың,
Карыш жерге бир барбай,
Кантип менден сурайсың,
Кайгырып жүргөн Токоңо
Кай бетиң менен ырдайсың?!

Эки көз көрбөй тунарып,
Экинчи кайгы муң алып,
Энем бар үйдө, балам жок,
Эзилип жүрөм муңайып.

«Кайран Током айлы» — деп,
Кайрылып, иним, келбепсиң,
Кадырымды сен эстеп,
Баламдын жүзүн көрбөпсүң.
Каргадай жалгыз өлгөндө,
Өз колуң менен көмбөпсүң.

Айдоого кетпес чагымда
Аралашып бир жүрдүң,
Азапка башым малынып,
Айдалып жолдо түн жүрдүм.
Агайын, тууган дечү элем,
Эшмамбет, бөлөктүгүң билдирдиң.
Жакын туруп барбастан,
«Жалгызың аман барбы» — деп,
Жашып калган жүрөктү
Жаңыртып кайта бүлдүрдүң...
Жалгызым тирүү болгондо,
Калбайт белем кубанып,
Казылган бейит мүрзөсүн
Калыптыр кара чым алып.

«Карып атаң келди» — деп,
Эстетер дүйнө болсочу.
Казылган көрдөн чыгарып
Көрсөтөр дүйнө болсочу.

Күкүк элем сайраган,
Күлүк элем талбаган,
Губернатор залимдер

Күнөөсүз кармап айдаган.
Күн тийбес тамдын түбүндө
Күзгүдөй көзүм жайнаган.
Акын элем сайраган,
Аргымак элем талбаган,
Ак падыша залимдер,
Ак жерден кармап айдаган.
Артымдан издер тууган жок,
Азапта шорум кайнаган.

Элсизде жүрдүм кайгырып,
Элиме келсем, балам жок.
Эрмегимден айрылып,
Эсиңе алып, Эшмамбет,
Ээн калган айылга
Бир барбапсың кайрылып.

Көңүлүн сурап койбопсуң,
Көңүлү муңдуу энемин.
Көзү өткөндө барбапсың,
Көтөрүп баккан белегим,
Бир тууғандай көрчү элем,
Билинди сенин бөлөгүң.
Азаптуу жолдо көп жүрүп,
Ак кирди сакал, муртума,
Ажалым жок кайрылып,
Аман келдим журтума.

Ичимде кайгы-зилди айтам,
Башымдан өткөн күндү айтам,
Балам өлсө, барбапсың,
Таарынган өпкө, кирди айтам.
Аралашкан курбу элең,
Сага айтпай, муну кимге айтам?

Арманым айтып ырдасам,
Айдаткан залим билеби?
Азаптуу жолдо көп жүрүп,
Айныган Токоң жүрөгү.
Капа болбо, Эшмамбет,
Ойноп күлүп жүрөлү.
Кайгымды айттым бир далай,
Катарым элең, таарынба.
Калың эл кылып жардамды,
Калтырсаңар жанында.
Карыган кезде тентитпей,
Калса экен сөөгүм Арымда.

НИЯЗАЛЫГА ТААРЫНЫЧ АЙТУУ

Суудан аккан дөңгөлөк[1] —
Ниязалы жөргөлөк,
Кысталышка келгенде
Мунун айтар сөзү ар бөлөк.
Ниязалы жөргөлөк
«Күлбү кан» деп күү айткан,
Күлдү журтту муңайткан,
«Сары барпы» күү айткан,
Сан миң элди муңайткан,
Сары алтын Аксы жерденсиң,
Сан урук саруу элдерсиң,
Саргалдак Майлыбайды Таласта
Санат күү менен жеңгенсиң.

[1] Ниязалы кээде түпкүчтөй ийилип чертип, төрдөн эшикк жөргөлөп жете турган. Токтогул ошону айтып жатат.

Болгон тоо, Бозбу арасы,
Борош чалдын баласы,
Болор болбос доо кылып,
Мындан болуштун кетпейт жалаасы.
Кетмен-Төбө кең жерге
Мен Сибирден келгенде
Канакей издеп барганың?
Жаш кезимден бул күнгө
Эки колум байланып,
Эч кылмышым жок туруп
Үркүткө бардым айдалып,
Катын-бала, ага-ини
Калкымда калды зарланып,
Ниеттешиң чын болсо,
Барбайт белең айланып?
Ач кадырын билеби
Айылында карды ток?
Досун сурап не кылат
Дилинде мүшкүл кайгы жок?
Күкүктөй таңшыйт комузуң,
Көңүлдүү чыгат добушуң,
Курдашың сага не керек
Күлпөттүү болсо конушуң?
Торгойдой сайрайт комузуң,
Токудуң жылкы торусун.
Торой чалып жыкты бейм
Токоң таап туруп оңутун!

12—2208

ОРУСТАН АЛГАН ӨБӨЛГӨМ

(Комуз күүсүнүн ыры)

Кетмен-Төбө жеримден,
Кенен жайлоо төрүмдөн,
Мал киндиктүү саяктын
Арасынан бөлүнгөн.
Кармалып кетип Сибирге,
Калкына бүгүн көрүнгөн.
Ажалымдын жогунан,
Аман келдим өлүмдөн.
Санат ырым чачылып,
Оозумду ачсам төгүлгөн.
Он сан орус калкынан
Алып келген өбөлгөм
Балалайка үч кылдуу
Анын күүсү терилген.
Комузда келтирип,
Алдым орус элимден.
Ага, иниге таратып
Акын Токоң элирген.

ТОГУЗ КАЙРЫК

(Комуз күүсүнүн ыры)

Тогуз толгоп кайырсам,
Торгой болот комузум,
Миң кубулган күү менен,

Кошо кетет добушум.
Дуу-дуу бир кайрык,
Тырпа-тырпа бир кайрык,
Тепкисине жакындап,
Кайра минтип мен кайрып,
Бир, эки удаа үч кайрып,
Үшкүргөндө күч кайрык,
Ушуну менен төрт кайрык,
Мындан ары көп кайрык,
Черте түш, черте түш,
Беш кайрыкка кечке түш,
Безеленип черте түш.
Эл зериксе эрте түш,
Алты кайрып, бир толго,
Мына, эми түш чоң жолго.
Калайык бар, кыргыз бар,
Кайран күүм, кор болбо,
Жети кайрып жайланып,
Жетигендей айланып,
Чар көпөлөк чимирик,
Кылга бармак илинип.
Сегиз кайрып жеткенде,
Тогуз толгоп черткенде,
Токтунун эти бышкан күү,
Токтогул тордон чыккан күү.
Он эки кайрып, он чалса,
Айкалышып сызган күү.
Айдалып жүрүп Токтогул,
Айды карай учкан күү.
Тогуз кайрып, бир чертип,
Түрмөдөн Токоң чыккан күү.
Комузчудан комузчу,
Уялуу кыргыз уккан күү.
Тобуна келип чертилген —
Токтогулга кутман күү!

КЕРБЕЗ

Толгоп тарткан кыл аркан
Тор кашка аттын кермеси,
Топ жыйында сайраган
Токтогулдун кербези.
Толкун жашың өткөн соң,
Толгонуп кайтып келбеспи!
Тобуңдан кетсем, аман бол,
Толгон кыргыз жергеси.

Эки кабат кыл аркан
Элик сурдун кермеси,
Эл ичинде сайраткан
Эсил Токоң кербези.
Эсил жашың өткөн соң,
Эстесең кайтып келбеспи!

Бура тарткан кыл аркан
Буурул аттын кермеси,
Мукам-мукам сайраган
Булбул Токоң кербези.
Бул дүйнөдөн өткөн соң,
Бурулуп кайтып келбеспи!

Айыпсыз кармап сот кылып,
Айдаганда кербезим,
Айнектей көзүм чачырап,
Жайнаганда кербезим.
Артыма колум чынжырлап,
Байлаганда кербезим.
«Аман бол кыргыз элим» — деп,
Сайраганда кербезим.
Катын, балам чыркырап,

Калгандагы кербезим.
Кан залим башка капаны
Салгандагы кербезим.
Каптаган селге кайран баш
Баргандагы кербезим.

Алыска айдап элимден
Бөлгөндөгү кербезим.
Алмадай башым азапты
Көргөндөгү кербезим.
Ажалым жок өлбөстөн,
Алты сан кыргыз көп журтка
Келгендеги кербезим.

Жүрөгүм күйүп кыйноодо
Жүргөндөгү кербезим.
Туткунга түшүп зарлаган
Түрмөдөгү кербезим.

Жылаңаяк, жылаң баш
Баскандагы кербезим,
Акыл-эстен ажырап,
Шашкандагы кербезим.

Көзүмдөн жашын бурчактай
Чачкандагы кербезим.
Калың кыргыз элди эстеп
Качкандагы кербезим.

Карагай комуз балталап,
Чапкандагы кербезим,
Комузума темир зым
Таккандагы кербезим.

Боздоп ыйлап түрмөдө
Жаткандагы кербезим

Боз тоголок бүргөлөр
Чаккандагы кербезим.

Кол-бутум байлоо кордукта.
Жаткандагы кербезим.
Жергелүү кыргыз калкымды
Тапкандагы кербезим.

ТОКТОГУЛ МЕНЕН ТОГОЛОК МОЛДО

Т о к т о г у л :

Байымбет Молдо булбулум,
Баарыдан чыккан туйгунум,
Бала-чакаң аманбы,
Басынып жүргөн кургурум?
Насылың саяк-тууганым,
Туугандан чыккан бууданым
Башынан өзүң билесиң,
Мени манаптар сүрүп кууганын.
Ырыскулбектин беш каман
Мээнетке башым чырмады,
Пейли бузук манаптар
Мени Үркүткө айдап кыйнады.

Булбул Токоң Маскөөдө
Акыл эсин жыйнады.
Комузун алып колуна,
Айдалганын ырдады.
Жаңжалынан эшендин

Адамдын баары кыйрады.
— Элиме аман кетсем,— деп,
Эт жүрөгүм туйлады.
Өлбөгөн жан кайрылып,
Токоң келди калкыңа.
Жамы кыргыз балдары,
Бириң эмес жалпыңа.
Жериңе келдим, Байымбет,
Жетер деп тууган баркыма...

Байымбет:

Айдалып кеткен Шыбырга
Акын Току, аманбы?
Жалпы жарды-жалчыга,
Жакын Току, аманбы?
Манаптар менен басташкан,
Баатыр Току, аманбы?
Кызыл тилин сайраткан,
Булбул Току, аманбы?
Арыштап алыс чуркаган,
Дулдул Току, аманбы?
Күмүш чалгын күүлөгөн,
Туйгун Току, аманбы?
Амандыктын соңунан,
Айткым келди оңунан,
Арзып чыккан Токомдун
Учурап калдым жолунан.
Ырчынын баары шаңкылдап,
Ырдап турат кашында,
Ак туйгундай күүлөнүп
Булбул Току башында.
Калыкты мурун көргөмүн,
Бала кезде, жашында.
Сапатын байкап жактырып,
Сынагамын Калыкты,

Чечен бала көрүнөт,
Чечер деп кыйла тарыхты.
Кара сакал Эшмамбет
Кайнап турган кези экен.
Калтырбастан санатты
Сайрап турган кези экен.
Адам уулу кемиткис
Акындын анык өзү экен.
Жаңыбай менен Курманың,
Жаңшап ырдап турганың,
Жаңыбай болсо — Кулжыгач,—
Өзүмдүн жакын тууганым.
Коного чапса чарчабас,
Айтылуу тулпар бууданым.
Жолой жолдон кошулган,
Жолдош болуп озунган,
Бул мырза чыкма бала экен,
Ырдаган ыры чала экен,
Эңги-деңги куу таяк
Эрмектик ыры бар экен.
Ырчынын баары дүбүрөп,
Ээрчиптир, Токо, өзүңдү.
Элет кыргыз тууганың
Эрмек кылат сөзүңдү.
Жаркырап алтын сакалың,
Жаңыдан көрдүм көзүңдү.
«Токтогулдан үйрөнүп
Ырчы болуп алсак — деп,—
Ылгап ырдын сарасын,
Сынчы болуп калсак» — деп,
Талап менен баарысы
Келген экен жаныңа.
Талабына жетишсин,
Таалим бергин баарына!

ТЕРМЕ

Ким эле үмүт кылбасын
Дүйнөдөн жыргап өтүүгө,
Эсиң болсо, жигиттер,
Капа кылып тилдебей,
Кайрыла жүр жетимге,
Өтүп кеткен ишиңдин
Артынан бекер өкүнбө,
Көтөрүлүп көп сүйлөп,
Учураба кесирге.
Курчтугуңду майтарып,
Таш чапкандай кетилбе.
Ар ким ойлойт жакшылык
Талаптуу ишке жетүүгө.
Тамаша кылба жыртаңдап,
Эри өлгөн аял жесирге.
Уяты бар адамдын
Нуру болот бетинде.
Алдап айтса бир бузук,
Алдоосуна эсирбе.
Кайраттуу болор жигиттин
Оту болот көзүндө.
Айткан кебин орундап,
Туругу болот сөзүндө.
Өлөңдүү жерде саз болот,
Өлчөмү менен дайрага
Өрдөк менен каз конот.
Өткөрө сүйлөп кеп айтсаң,
Өлгөнчө кектеп унутпай,
Өз тууганың кас болот.
Ушакчы болгон жигиттин
Урматы болбойт элине,
Уурдап кепти ташыган

Уяты чыгат бетине,
«Ушундай шүмшүк болчу» деп
Жолотпойт элдин четине.

Туура сүйлөп, түз жүрсөң,
Кадырың болот калкыңа.
«Жайдары жигит болчу» деп
Ыракмат айтат артыңа.
Кыялың, оюң түз болсо,
Кыргыз эмес, кыпчак да,
Жетет го, балдар, баркыңа.

Одоно сүйлөп, кеп айткан
Обу жок адам көп болот,
Орунсуз жерге көп кирип,
Ушунча журтка кеп болот,
Туура жүрбөй кыйшаңдап,
Туугандан алыс чет болот.

Кыз кыялдуу кылтыңдап,
Жакшы ат камчы салдырбайт.
Жакшы адамдын белгиси
Көңүлүңдү калтырбайт.

Сыртыңдан түзөп, кеп айтып,
Душманга сырың алдырбайт,
Жакшы көрүп жолдошун,
Жамандык ишке бардырбайт.

Жакшы аялдын белгиси —
Жайдары болуп кишиге,
Кызматын эрте бүтүрөт,
Баа жеткис кылган ишине.
Адамдын пейли берилет
Ар күнү кирип түшүнө.

Кадырың билбес аял бар
Караңгы күндүн түнүндөй.
Кылыгы кымбат жакшынын
Карагат көзү мөлтүрөп —
Калтардын бермет жүнүндөй,
Кадимки жаздын күнүндөй.

Күлүк аттын белгиси
Байгеден чыгат сүрөтпөй,
Жакшы аялдын белгиси —
Колдогу шумкар түлөктөй.
Ар мүчөсү келишкен —
Тартып койгон сүрөттөй.
Алганың жаман жолукса,
Кулак салбайт кебиңе,
Туюк сойгон чаначтай
Түшүнбөйт сөздүн жөнүнө.
Кубултуп айтып берейин,
Кулак сал, балдар, кебиме.
Айдоодон аман кутулуп,
Айланып келгем элиме.

Азамат болсоң, жигиттер,
Туура сүйлө кебиңди,
Ары жок ишке барганча,
Артык көр андан өлүмдү.
Пейли бузук кишиге
Ички сырың айтпагын.
Алты саның соо болсо,
Бекер карап жатпагын,
Атаң жаман болсо да,
Акылын ойго сактагын,
Насыятым ыр менен —
Терме кылып айтканым.

Көйрөң болсоң, көмүлдүң,
Эл көзүнө жеңилдиң,
Баркын билип Токондун,
Маанисин байка кебимдин.

Көтөрүлүп көп сүйлөп,
Болбос ишке күлбөгүн,
Алган жарың жаш болсо,
Акырын айтып үндөгүн.
Акылың жетсе ар ишке,
Билип туруп сүйлөгүн.
Айдалган булбул Токондой
Ак жеринен күйбөгүн.
Айдоодон сакал агарып,
Азабын тарттым дүйнөнүн.
Ышкылуу балдар умтулуп,
«Булбулум Током ыры» — деп,
Айтып жүрсүн билгенин.

Карыганда сүйлөтүп
Алжытпасын адамды,
Каласың, балдар, зыянга,
Жолдош кылсаң нааданды,
Арамдык менен азгырып,
Бузуп коёт санааңды.
Айыктырбай ырбатат
Болор болбос жараңды.
Келтирбегин жаныңа
Кесири тийчү арамды,
Бөөшсүнүп[1] сыртыңдан
Байкап жүрөт чамаңды.
Андай бузук адамдар,
Агайинден жат кылып,

[1] Бөөшсүнүп — билмексен болуп.

Ачып коёт араңды.
Көз карашы бузулуп,
Түзүк айтпайт саламды,
Үйүп коёт башыңа
Пайдасы жок залалды.
Сөз айтсаң, жооп бербеген —
Арамдыктын белгиси,
Колуңда дүйнө жок болсо,—
Чабалдыктын белгиси,
Чогулган топко барбаган —
Жамандыктын белгиси.
Орой болсоң таркылдап,—
Наадандыктын белгиси,
Аялың алса бетиңден,
Адамдын келет өлгүсү.

Бууданы чыгып байге алса,
Аттын ээси сүйүнөт,
Күлүктүктүн белгиси —
Жер тандабай жүгүрөт.
Эки душман беттешсе,
Коркоктор жандан түңүлөт,
Өкүм конок кондурсаң,
Айлыңдын баары бүлүнөт.

Жайлоонун көркү ачылат
Жайылып жаткан мал менен,
Булбулдун көркү ачылат
Буралган кырчын тал менен,
Жигиттин көркү ачылат
Айнектей сулуу жар менен.
Торгой сайрайт уктабай
Агарган шоола таң менен,
Караңдай адам иче албайт,
Чайдын көркү — нан менен.

Салкындын тиет пайдасы
Саратан ысык жай менен.
Кубалашып ойносо,
Баланын көркү — тай менен.
Жалама зоого жаралган
Эчки, теке — кайберен.
Чубашып басса жарашат,
Төөнүн көркү — нар менен.
Чилденин көркү ачылат
Ак кардуу суук кар менен.

Айылдын көркү ачылат
Көк шибер майдан саз менен.
Дайранын көркү ачылат
Айланган өрдөк, каз менен.
Кыйын иш бүтпөйт ойлосоң,
Жалгыз, жарым аз менен.
Кеңешпегин баш кошуп
Кем акыл жаман пас менен.

Күлүктүн көркү ачылат
Суутуп чапкан тер менен,
Өтүп кеткен өмүрүң
Айланып кайра келбеген.
Жаңыртып сөздү чыгарып,
Жаак, тилди сермегем.
Артымда калсын бир нуска,
Айтайын, балдар, термеден.
Ак кагаз көрүп, жат албай,
Алтын жаак, жез таңдай
Акындар чыгат пендеден.
Кабарым угуп сыртымдан,
Көрбөгөн адам көп экен
Ак калпак кыргыз жергемден.
Картайсам да, балдарым,

Таң атып, күндү чыгарып,
Баштайын узак термеден.
Аман келет алыстан
Ажалы жетип өлбөгөн.
Ага-иниң кор кылат
Айткан тилге көнбөгөн.
Акылы бар азамат
Жаман ишти жөндөгөн.
Кызылды кийсе кыз-келин,
Кызыгат экен тирүү адам,
Ынтымагың болбосо,
Жеңе албайт жоону бир адам.
Каптаган душман боло албайт,
Тилектеш болсо миң адам.
Көптүк кылба жалгызга,
Көп тийбегин байкушка.
Чоңдук кылба жалгызга,
Чоң сүйлөбө байкушка.
Колдон келсе тартынбай,
Кайрылгыла карыпка.
Карыптын тиет пайдасы,
Чыгарсаң, балдар, жарыкка.
Акылы жок боз бала
Уурулукка айланат,
Туура жолго түз жүрбөй,
Арамдык ишке жалданат.
Бекер этке кызыгып,
Пейлинен таап кармалат.
Кутулмакка алдастап,
Иши кара болсо да,
Иле менен карганат.
Артынан чыкса айыбы,
Кантип жүрүп актанат?
Тезге салса түзөлүп,
Тетири иштен сактанат.

Тентек жүргөн жок болот,
Кайраттуу жигит шок болот.
Калдайган калың топ болсо,
Калыс сүйлөп октолот.

Арамдык кылган кишинин
Аягы жипсиз байланат.
«Кармалган ууру ушул» деп
Кара малча айдалат.

Жакшы адамдын белгиси —
Жашырбай айтат билгенин.
Бар тамагын аябай,
Чакырып алат сүйгөнүн.
Чала тоют болгонсуп,
Чакырбас үйгө кирбегин.
Болор жигит порумдап,
Жасап коет үйлөрүн,
Азамат болсоң, жаш балдар,
Жамандык ишке күлбөгүн,
Жаңшаган жаак, кызыл тил,
Булбулдай мукам сүйлөгүн.
Кыргызга калсын бир нуска —
Ыр менен комуз күүлөрүм.
Кыштын күнү алыска
Кашаң атты минбегин.
Ай талаада айыл жок
Азап тартып жүрбөгүн.
Жетекке баспай тартынып
Жетет, азап дүйнө күн...
Арамза жигит бузуктун
Алдоосуна кирбегин,
Ал бузуктар көрө албайт
Ак май чайнап жүргөнүң.

Жатпагыла, боз балдар,
Жаш убакта бекерге,
Жок жерден сөздөр табылат
Жаңшаган кыйын чеченге.
Какшадым ырдап талыкпай
Калк чогулган неченге,
Жаштардын жакшы талабы
Жакшылык ишке жетерге...

Душманыңдан жалтанып,
Кайра тартып коркпогун,
Кара ниет адамды
Катарыңа кошпогун.
Ак ниеттүү адамды
Кесир кылып тоспогун.
Ырдачу тилим куюлуп,
Ырдын кенин козгогун.
Жолобо балдар, зыянга,
Күнүмдүк ишке кубанба.
Токоңдун айткан насаатын
Эсиңерден чыгарба.
Жаның болсо, камынгын
Жазгысын эмгек кыларга.
Кыюусу келсе сөзүңдүн,
Кезектүү кептен уялба.
Жаш кезиңден, эр жигит,
Жалак болуп суранба.
Агарып сакал картайдым
Аттанып үйдөн чыгарга.

Пул тыйын бербе март болуп
Пейли жаман бузукка,
Бекер тамак ичем деп,
Адам болсоң, кызыкпа.
Туура сүйлө тууганга

13—2208

Жакындаба жанына
Акылы жок урганга,
Кантип ичиң бук болбойт
Бекер карап турганда?
Ээрчигиле эринбей
Алал ниет кылганга.
Ага-ини көөнүн калтырба,
Алагар көзүн кылайтып
Ажал келет бир жанга.

Далай түркүн адам бар
Тамаша кепти сүйбөгөн.
Жамандык санап ичинен
Жакшылык ишке күлбөгөн.
Ала көөдөк андайлар
Адамдын жайын билбеген.
Жаман адам көпкөндө
Жакшыны көзгө илбеген.
Сөзгө конок бербестен,
Өз билгенин сүйлөгөн.
Жаш кезимде талыкпай
Сайрачу элем тил менен.
Акын Токоң айдалып
Азап тарткан түрмөдөн.
Алдамчы, жалкоо курусун,
Пайдасы журтка тийбеген.
Жалганда ишиң оңолот,
Жакшы болсо алганың.
Адамга жыргал эмеспи,
Аталап турса балдарың.

Айылдаш коңшу кишиңе
Чакырбаса барбагын.
Кумарчыга кошулуп,
Чатагына калбагын.

Пейли бузук адамдан
Беш тыйын карыз албагын.

Азамат болсоң, боз балдар,
Ачык айтып, ак сүйлө.
Орундуу кепти талашып,
Акылдуу сөздү бат сүйлө.
Бирде бар да, бирде жок,
Опосу жок шум дүйнө.
Алмадай болгон башыңды
Алып тынат куу дүйнө.

Тууганыңды жамандап,
Душманыңа качпагын.
Жолдошуңду жамандап,
Абийириңди ачпагын.
Айдалып Токоң Сибирде
Азабын тарткан ачканын,
Адам болсоң туура жүр,
Кылт этип кыйшык баспагын.

Артымда калсын бир нуска,
Жаштарым, сага таштадым.
Айтышып калган жериңден
Акылың болсо качпагын.
Ак калпак кыргыз калкыма
Алтындай сөзүм чачкамын.
Көкүрөктө ырымдын
Ачкычын бурап ачкамын.
Эрикkенде элиме
Эрмектеген дастаным,
Адал болсо пейилиң,
Арам ишти таштагын.

Экөөгө бирөө бата албайт.
Аттууга жөө жете албайт.

Туура жүргөн азамат
Туугандан алыс кете албайт.
Кайраттуунун алдынан
Каршы душман өтө албайт.

Уурулар жүрөт түн катып,
Мекендеп элсиз талааны.
Бекер малга кызыгып,
Ачылып кетет арааны.
Топ жыйында сайраган
Торгойдой Токоң сабагы.
Кара мүртөз адамдын
Карыш түшөт кабагы.

Андайларга кошпогун
Жакшы чыгар баланы.
Уурулукка жыгылат
Тири адамдын жаманы.
Жакшылыкка бет алган
Узарат жаштын кадамы.
Күкүк-Зейнеп чакырат
Бирин бири табалбай.
Кекенип жүргөн адам көп
Душмандан кегин алалбай.
Кайратсыз адам коркунчаак
Касташкан жоого баралбай.

Түрү болот наадандын
Тоодогу жапан камандай.
Акылсыз адам көп чыгат
Өткөн ишти кектеген,
Артынан ушак кеп айтып,
Акырына жетпеген.

Жаман чыкса аялың,
Булуттуу күндөй сурданып

Бүркөп турат кабагын.
Карандай карап отуруп,
Калдыратат табагын.
Эптеп күтүп ала албайт
Үйүнө келген адамын.
Өзүнүн билбейт башында
Көрүнүп турган жаманын.
Асмандан балкып күн тийсе,
Шооласы жерге төгүлөт,
Ажал келсе ар күнү,
Алмадай болгон кайран баш
Ага-иниден бөлүнөт.
Табына келген буудандар
Суулугуң чайнап кемирет.
Калдайган калың топ болсо,
Картайган Токоң талыкпай,
Булбулдай болуп элирет.
Укурук салбас азоолор
Жүгөндөп минсең көнүгөт.
Белсенип жумуш кылгандан
Акылсыз адам эринет.
Кызыкпа, балдар, бекерге,
Саргайып адам зеригет.

Бириндеп булут бөлүнсө,
Күндүн көзү ачылат.
Асмандан жамгыр төгүлсө,
Чөптүн гүлү ачылат.

Дыйканчылык айдасаң,
Жердин гүлү ачылат.
Акындар, сайрап ырдаса,
Элдин гүлү ачылат.
Кезектүү сөзгө тең болбой,
Жаман адам басынат.

Коном деп барсаң андайга,
Жайым жок деп жер карап
Чекесин сыйпап кашынат.
Пейлин бузуп меймандан,
Бар тамагын жашырат.
Мүнүшкөр салат бүркүтүн,
Агытып кошо тайганын.
Кууп жөнөйт артынан
Көрөмүн деп алганын.
Кыйкырып чаап байкабайт
Атынын чарчап калганын,
Кызыгы кыйын бүркүттүн,—
Камчы кылып балдагын,
Тапка келбес бүркүттү
Жалгыз чыгып салбагын.
Ачуусу келсе качырат,
Арманда болуп калбагын.
Ат үстүнөн алдырып,
Акылыңдан танбагын.
Көрүнгөнгө мактанып
Көтөрүлүп мактанып
Кыз алган жерди «жаман» деп,
Акылың болсо, чанбагын.,
Оң колуңдун ачуусун
Сол колуң менен кармагын.
Ак калпак кыргыз элиме
Адашпай тилим, сайрагын!

КЕЛГЕНДЕГИ КЕРБЕЗИМ

Эки колду кишендеп
Байлаганда — кербезим.

Элден бөлүп башымды
Айдаганда — кербезим.
Эмгек тартып кызыл тил
Сайраганда — кербезим.
Эки көзүм түрмөдө
Жайнаганда — кербезим.

Кайран колду кишендеп,
Байлаганда — кербезим.
Калктан бөлүп башымды
Айдаганда — кербезим.
Капа тартып кызыл тил
Сайраганда — кербезим.
Кара көзүм түрмөдө
Жайнаганда — кербезим.

Алты жылы пияда
Баскандагы — кербезим.
Алтындын кенин талкалап
Казгандагы — кербезим.
Ак падыша залимге
Жазгандагы — кербезим.
Айдалып жүрүп азапты,
Тарткандагы — кербезим.
Жети жылы пияда
Баскандагы — кербезим.
Жездин кенин талкалап
Казгандагы — кербезим.
Жезиттин каны залимге
Жазгандагы — кербезим.
Жети жылы мээнетти
Тарткандагы — кербезим.

Боз тоголок бүргө этим
Чаккандагы — кербезим.

Боздоп ыйлап түрмөдө
Жаткандагы — кербезим.
Боору ооруп барышна
Баккандагы — кербезим.
Борумдуу кыргыз элимди
Тапкандагы — кербезим.

Сары тоголок бүргө этим,
Чаккандагы — кербезим.
Зарлап, ыйлап түрмөдө
Жаткандагы — кербезим.
Садагасы барышна
Баккандагы — кербезим.
Сары алтын кыргыз көп элди
Тапкандагы — кербезим.

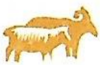

ТОКТОГУЛ МЕНЕН КАЛЫК ТЕГИРМЕНЧИНИН ҮЙҮНДӨ

Жанаалы деген тегирменчинин үйүнө Токтогул келди деп угуп, шашып жөнөп калдым. Салам айтып кирип бардым. Жанаалы: «Кел, Калык, Токондон үйрөнүп кал»— деди. Чогулган элге карата Токтогул саламдашып минтип ырдады:

Көпчүлүк журтум, аманбы?
Көргөнүм айтсам жаманбы?
Көңүлүнө салайын,
Көйтүндө көргөн заманды.
Калкымдан насип жок болсо,
Кайрылып элди табамбы?

Көргөнү кайгы Токтогул
Көп жылдар элден адашкан.
Көпчүлүктөн түңүлүп,
Көйтүнгө чейин жөө баскан.
Базарга сатчу малындай
Солдаттар айдап тынбастан,
Кыйналбай өлүп кетерге,
Кабар жок жетер ажалдан.
Кайгынын күнүн өткөрүп,
Кайрылып келдим карып жан.
Жамандыкты көп көрүп,
Жашыды жалын жүрөгүм,
Эңсеген элдин баарына
Эсендешип жүрөмүн.
Айланайын калың журт,
Алдыңа салып сүрөгүн.
Кайгы дартым күбүлүп,
Кабыл болду тилегим.
Көзүмдүн курчу чачырап,
Көтөрдүм шорду жонума.
Күнөөсүз айдап алпарып,
Көк темир салды колума.
Падыша, залим төрөнүн
Бактысы качан байланат?
Агынан кеткен бизчилеп,
Алар качан айдалат?
Качканын көрөр күн болсо,
Туш-туштан кирсек найзалап.
Тукумун үзүп түгөтсөк,
Топурактай майдалап.
Адилетсиз залимдин
Алымы качан жоголот?
Көйтүнгө кетип бизчилеп,
Алар качан кор болот?
Кара жер казып, жөө басып,

Кандуу тер акса шорголоп,
Шаңшыган шайыр күү чертип,
Карап турсам жорголоп.
Падыша залим баш болуп,
Бардык ак сөөк жоголсо,
Мителерден кутулуп,
Биздин заман оңолсо.
Булутсуз чыккан ай, күндөй
Жарыктык дүйнө тоголсо.
Жарды, жалчы, букара,
Жакшылык күнгө ээ болсо.
Ошо күндү бир көрсөм,
Ошол замат мен өлсөм,
Калбас эле арманым,
Чыгар эле көңүлдөн
Залимден көргөн зарларым.
Былтыр келдим жаңыдан,
Түндүк Сибирь жагынан.
Забайкал, Үркүт, Көйтүндөн,
Мен барган жерде миң сандап,
Муңдуулар бар кишенчен,
Качаган аттай кол бутун
Чынжырлаган, ишенсең,
Ала-Тоодо айдыңдуу,
Ак калпак кыргыз элим сен.
Асмандап учкан куш элем,
Айланып аман келдим мен.
Кадырын сурап келатам
Өйүз-бүйүз баарыңан.
Жаркырап көрдүм жүзүңдү,
Жазы кыргыз жайыгым,
Жаштарыңды биле албай
Жалгыз Жанаалыны тааныдым.
Ушак айтпай түз жүрүп,
Уят болбой оокат кыл.

Падышанын заманы
Тарып барат жылдан жыл.
Кары да бол, жаш да бол,
Кызматыңды ылдам кыл.
Сагынып келген Токоңдун
Саламдашкан сөзү бул.

Токтогул Сибирде өткөргөн күндөрүн ырдап отурду. Элдин алды ыйлап, аркасы жашыды. Токтогул ал ырын таштап, элди күлдүрүп, Жанаалынын тегирменин кошуп ырдады:

Ийри-Күңгөй, Кош-Таштан,
Ийи майда беш таштан
Жара чаап түшүрдүң
Жабыктай болгон боз таштан.
Тегирменге таш чапкан,
Усталыгың айтылсын
Убай-чубай бир баштан.
Теңтуш элек экөөбүз
Тепкедей кезде сырдашкан.
Зооттон чыккан эмендей
Астыңкы бети кызыл таш,
Абыдан бекем салыпсың,
Аз болсо он жыл бузулбас.
Каласын бербей тартабы
Куда, сөөк, карындаш?
Ал өз жакының эмеспи,
Алсаң да сага таарынбас,
Андан көрө, Жанаалы,
Алыскы элге кадырлаш.
Калган кадыр, өлгөн жан
Кайгырган менен табылбас.
Арыгыңдын алышын
Абыдан терең алгансың.

Жасалгалуу мүлкүңдү
Жагдайлуу жерге салгансың,
Жадабай ишке берилген
Жаш күнүңдөн балбансың,
Шимегин курчтан чыңаттың,
Огун оюп кынаттың.
Бургусун күндө бекитип,
Ыргайдан шынаа мыкактың,
Картайганча кажанып,
Кайрат менен мал таптың.
Таман акы, маңдай тер,
Таалайың бар, жан бактың.
Жалпы журтка пайдалуу
Жакшылап чексең тегирмен,
Жайы, кышы өксүтпөй,
Буудайдын нанын жедирген.
Казы байлап Жанаалы,
Капталын чыңап семирген.

Аңгыча өзүнүн аты жемсиз калганы эсине түшө калып, Жанаалыны карай ырдаганы:

Окуранып жер чапчып,
Оңураңдайт Актуяк,
Отурган бойдон унутуп,
Атыма болдум чоң уят.
Каңтарган бойдон эмгиче
Айбан үчүн тим турат.
Адам болуп ач калса,
Ыйлайт эле буркурап.
Эстетип койсоң болбойбу,
Жанымда жүргөн шум бала.
Ат болбосо экөөбүз
Айылчылар күн кана?
Ачып алып кампаны,
Салып чыккын арпаны.

Өзүбүз чыгып илбесек,
Башкадан пайда артпады.
Токтогула, туугандар,
Кумарыңар таркады.
Эмгиче аты жем жебей,
Эрмегиң Токоң чарчады,

Отурган элдин баары кыраан-каткы күлүп калды. Жанаалы жембаштыктын жарымынан жем салып келди эле, Током жембаштыкты колуна алып элди күлдүрүп, ага карай кайта ырдады:

Ээ, түгөнгөн Жанаалы,
Сенин убадаң кана жанагы?
Бир күнкү келген конокко
Ушунчадан жем берсең,
Сенин өзүңө оокат калабы?
Бир ат тоёр жем үчүн
Түн катып кайда баралы?
Таанибайт, кимге жиберем
Жанымда жүргөн баламы?
Бир атыма муну илсем,
Бир атым ачка калабы?
Кайра салып алдыңбы
Бир баштык жемдин жарымын?
Же жарып кетет дедиңби
Аттарынын карынын?
Элде жүрөр бекемин?
Кайрат кылам, калкым бар,
Калкында Токоң жаркылдар.
Ырыстуу кыргыз элимде
Таалайым бар, баркым бар,
Кыз-келин тушта дүбүрөп,
Акырын сүйлөп күбүрөп,
Туурдукту туштан түрүшөт,
Шыкаалашып карашып,

Шыңкылдашып күлүшөт.
Бирине-бири шыбырап,
Жылдыздай көзү жыбырап,
Жаш өмүрдүн белгиси —
Жарык күйгөн шам чырак.
Жаңы бышкан алманын
Кызылындай адамдын
Мууну бошойт шалдырап.
Тиш түшкөндө, тил калат
Сүйлөй албай балдырап.
Доочу келсе күнүгө,
Мээң катат каңгырап.
Жаштарга мисал көрсөтөт,
Жайлоодо жашыл жалбырак
Күзүндө барып карасаң,
Күбүлгөн куурап калдырап.
Ошондон мисал ойлосом
Жоё элек жүргөн экенсиң
Жокчулуктун калыбын.

Күлбөгөн киши калган жок, Жанаалы уялып кетип, чуркап чыгып, каптын кулагынан арпа салып келди. Токтогул жанындагы балага «Тур, балам, аттарыңа жем илип кел, адамдын канаты ат, аттан кийин жат» деген карыялардын сөзү бар деди да кайра ырдады.

Эч жазыгым жок туруп,
Элден кеттим токтоосуз.
Алтымыш эки кишиден
Араң калдык он тогуз.
Тынчыбыз кетип кыйналып,
Тырмагы уу колдобуз.
Түндүк-Сибирь, күн тийбейт,
Жайы, кышы көпкөк муз.
Кол, бут катып темирге,

Өлдүк го дeп коркобуз.
Көргөн жабыр жапаалар
Көңүлүмдөн эч калгыс.
Уктасам кетпейт түшүмдөн
Улутум ушул топ кыргыз.
Бошогондо Сибирден,
Учкум келди канатсыз.
Туз насип буйруп калкымдан,
Тууганга жетип жан тынган.
Түрү суук душмандар
Кууйт деп корком артымдан.
Туулуп өсүп көз ачкан
Жерде жүрөр бекемин?
Кең пейилдүү көп кыргыз
Каруум кетет далдырап.
Жашчылыкта жайнагын,
От жаккан казан сыяктуу
Оргуп-оргуп кайнагын.
Жазгы чыккан булбулдай
Жанаша конуп сайрагын.
Ырыс алды — ынтымак,
Бирдигиңден тайбагын,
Тиш — ырыскы, тил — дөөлөт,
Тирүү жүрсөң бир дөөлөт.
Ажал чиркин — башыңда,
Акыры адам бир өлөт.
Ажал менен өлүмгө
Алы жетсе ким көнөт?
Таңшып көнгөн Токтогул
Таң атканча талыбайм.
Тартынсам, эгер жарыбайм.
Тагдырым жетип өлбөсөм,
Таалайым бар, карыбайм.
Распы сөзүм, Жанаалы?
Кубантайын кулпунтуп

Ини менен аганы.
Дагы бир тааныт өзүмө
Жанагы ырчы баланы.
Жетиле элек жаш экен,
Акындыгы чалабы?
Айта келсе оолугуп,
Ар бир сөзү даанабы?
Кандай экен, Жанаалы,
Бу балаңдын талабы?
Жакшы ырдасаң, кубанат
Жазы кыргыз танабы.

Токтогул ырдап басылды. «Жанагы ырчы бала кайда?» — дегенде эле эки жагымдагы элдин баары: «Мына, Калык мында отурат» — деп калышты. Токтогул: «Кана, баштагын балам» — деди. Эл дагы: «Ырда, ырда» — деп жаалап кетишти. Ошондо саламдашып ырдаганым:

...Аргымак аттай арыштап,
Ар дубанга жүгүргөн
Колуңа комуз алганда
Кубанып калың эл күлгөн.
Үлгүңдү алып калсам деп,
Учураштым бүгүн мен.
Жакырлык жаба токунуп,
Жалчылыкта турамын.
Жаш балапан күнүмдөн,
Жамандыкка чыдадым,
Жарганаттай balaңды,
Токо, жакшы байкап сынагын.
Жактырсаң мени чыңагын,
Жакшы жолго көндүрсөң,
Болом го түбү ынагың,
Жабыктырып үстүмө,
Жаба минди жаман тон,

Өлбөсөм өтүп кетем деп,
Ишенемин, тилек чоң,
Басылбаймын ырдасам,
Бозо салган жерлерге
Адиссиң деп ырдаймын
Аркар аткан мергенге.
Айтып ырдар алым жок
Аш-той берген элдерге.
Атамдан ысык көрүндүң,
Акын Током келгенде
Бакты дөөлөт ырыскы
Мартабаң бар жергеңде.
Томуктай болгон балаңа
Током берсең батаңды.
Топ жыйында шаңкылдап
Жазар элем капамды.
Токтогулдун шакирти
Торгой Калык атансам
Тобурчак минип топ жарып
Тонумду таштап жасансам.
Балапан куштай талпынып
Канат күүлөп жүрөмүн.
Жакшы айткан киши көрүнсө,
Жалындайт ысып жүрөгүм.
Үлгүлүү нуска үйрөтүп,
Токо, чукул коштоп сүрөгүн.

КАРЫМШАКТЫКЫНДА ЖАНА КАЛЫКТЫ ЭЛГЕ ТААНЫШТЫРУУ

Сокучу деген бир уруу эл бар экен, кеч кирип калгандыктан ушунда конуп алууну ылайык таптык. Бастырып бара жатсак беш-алты үй турат. Анын орто ченindеги чоң кара алачыктын ичинен уу-чуу чыгат. Жакын барып кулак түрүп токтой калдык.

Туурдукту шыкаалаган кыз-келиндер. Бул үй Карымшак деген бозокордуку экен. Сураштырып билген соң, Током: «ушуга кайрылалы, сен баштап ырда» — деди. Ошондогу ырыбыз:

Калык:

Ушул үйдүн ичинде,
Урушкансып чуулдайт.
Бака-шака бардыгы
Дайындуу бир сөз угулбайт.

Токтогул:

Жакшы адамдын санаасы
Жамандыкка бурулбайт.
Жүрөгү жок жалтаңдын
Жакында иши курулбайт.
Балам, ичкиң келип турабы?
Мында бозонун жыты бурулдайт.

Калык:

Шыңкылдашып күлүшкөн,
Шыкаалашып жүрүшкөн,
Шылдыр чачпак кара көз,
Туш-тушунда кыз-келин,
Кызыгышып карашат
Кызыктуу тамак ичкенин.

Токтогул:

Кулагың укту шекилди
Шатыратып сүзгөнүң.
Шаңкылдаган үнүңдү,
Балам, тыңшап турат кыз-келин.
Келгиле мында дебесе,
Суктук кылып түшпөгүн,
Түшүрүп алат эмеле,
Балам, үмүтүңдү үзбөгүн.

К а л ы к:

Ат байланган отуздай
Тегерете кырчоодо.
Кулак салды жорочу,
Токо, кубаныч сөзүң тыңшоого.

Т о к т о г у л:

Кыйшайыптыр, карачы,
Эшик менен босого.
Кызыганда жорочу,
Кылар иши ошо го.
Кыйла жерден саламчы
Келген окшойт бозого.

К а л ы к:

Кышында өгүз байлаган,
Жазында жерин айдаган.
Жалгыз таруу дейсиңби?
Буудайы өсүп чайлаган.
Дыйкандыктын белгиси,
Эгининден пайдалан.

Т о к т о г у л:

Эгини үчүн күтүнүп,
Жерин айдап бүтүрүп,
Таруусун сээп чыгарган,
Буудайы кыр жаап келгенде,
Арпасын эрте сугарган.
Бу дыйкандын балдары
Баарысы ишке чыдарман.

К а л ы к:

Сайраган булбул үндөнүп,
Биз болсок, келген жолоочу,
Самагандай жарданып

Тосуп турат жорочу.
Жакшы чыгып эгини,
Булардын жаймаланган оросу.

Үйдөгүлөр сыртка чыгып, бизди жарданып карап калышканда:

Т о к т о г у л:

Балам, дыйкандар чыкты жабыла,
Сөзүңдү бузбай жаңыла,
Жаңы чыккан баласың,
Жолдош болдуң жаныма.
Жорокерлер табылды,
Жорголо, балам, багыңа.
Купшуңдаган чунагым,
Кубат берсин жаныңа.

К а л ы к:

Төрт ай иштеп жакада,
Жатканын айтсак болбойбу?
Чөп жолотпой, таруусун
Бакканын айтсак болбойбу?

Т о к т о г у л:

Тармалданып таруунун
Болгонун айтсак болбойбу?
Аңызга бир баш калтырбай,
Оргонун айтсак болбойбу?
Кампадан артып, оросу,
Балам, толгонун айтсак болбойбу?

К а л ы к:

«Оп майдалап» оодарып,
Басканын айтсак болбойбу?
Бакалын силкип айрылап,
Жазганын айтсак болбойбу?

Баба дыйкан береке,
Токо, чачканын айтсак болбойбу?

Токтогул:

Кош өгүзгө тазалап,
Артканын айтсак болбойбу?
Тегирменди чектирип,
Тартканын айтсак болбойбу?
Кара сакал Карымшак
Ошондо көөнү толбойбу?

Калык:

Ат үстүнөн көрүштүк,
Амансыңбы, Карымшак?
Кыштын алты ай бозого
Камдаганың таруу шак.
Кечке маал бурулуп,
Конгону келип турган чак.

Токтогул:

Мен билемин булардын
«Сокучу» дешет уруусун.
Бозонун күчүн жетилткен,
Угутун кандай унуттуң?
Унутпасаң, жубарбек,
Неге айтпадың угутун?

Калык:

Жылуу жерге көмдүргөн,
Жакшылап угут өндүргөн,
Сокучунун ичинде,
Карымшак, өзүң жөн билген.
Жайнаган элди кубанткан
Жайлата кылган демилгең,

Т о к т о г у л:

Карымшак, сенин бозоңдун
Жытына келген жыгылган.
Уурттаган адам дуулаган,
Акылын билбей сулаган.
Абдан тоё ичкендер
Ат үстүнөн кулаган.

— деп ырдап турганда, Карымшак чыга калып, Токтогулдарды аттан түшүрөт. Токтогул үйгө кирер менен, ага бир чоң аяк бозо сунат. Ошондо Токтогулдун ырдаганы:

Толтура бозоң мелтиреп,
Токтогулга энчилеп,
Алып келдиң, Карымшак,
«Ичип ийип берчи» — деп,
Аякта кайнайт жыбырап,
Түрүлө түшүп шыбырап,
Көбүктөнөт мөлтүрөп,
«Күлөсүң ичип көрчү» — деп
Күлүңдөйсүң, сыр аяк,
Сенден башка миң сан бар,
Ым болбогон куру аяк.
Жыгачы таза кургаган,
Маргаланда сырдаган.
Сырыңдын баары түшүптүр,
Болгон окшойт бир заман.
Жакшы го сенин жыгачың,
Жарака кетип сынбаган.
Бу Кокондон келген сыр аяк,
Колума бердиң жаймалап,
Түшөрү менен белендеп,
«Токтогулга берем» деп,
Алдыма коюп, Карымшак,
Тура калдың элеңдеп,

Бозо менен аракты
Оозума алган эмесмин,
Жашыңды жаза таанысам,
Карың менен тең өстүм.
Ичип көнсөм башынан,
Ар жакка алгын дебесмин.
Алып бергин бозону
Жолдошум Калык балага,
Токтобостон тартып ий,
Балам, тойбоймун деп санаба.
Бозо турмак, тап коет,
Тобун салган чарага.
Тойбой калсаң жаланып,
Тойгуча берет жана да.
Комузуңду колуңа ал,
Которуп түрдүү обон сал.
Мынабу ини, агаңа,
Бул олтурган, туугандар,
Малыңарды байлаңар,
Жеми, чөбүн жайлаңар.
Жетиштүү болсо оокатың,
Түпкүлүктүү пайдаңар.
Тирүү адамдын опасы —
Катын, бала, баккан мал.
Жайытта калып жүрбөсүн,
Жарыкта жыйнап, айдап ал.
Көзү жетсе күндүздө
Көзөмөлдөйт кемпир-чал.
Оокатыңды жайгарып,
Жай олтуруп угуп ал!

«Мен бозо ичүүчү эмес элем, чай ичейин. Аттар жем жесин. Аңгыча силер үй-тиричилигиңерди жайгарып келгиле. Жай олтуруп анан тамашага киребиз» — деди Токтогул.

Карымшак белдүү, айлына кадырлуу азамат жигит экен. «Током ырас айтат, мен коногумду күтөйүн, силер шашпай жай келгиле» — деди. Эл тарады.

Карымшак айлындагы Чакырбай деген байдыкына барып, карызга бир козу сурайт. Чакырбай: «коногуң ким?» — дейт. Карымшак: «Токтогул деген ырчы, жанында жолдошу бар, ошолорго союп берейин дедим эле» — десе ал: «томаяктар, ырчыны силер ырдаткыла да союшун мен берейинби я?» — деп бербей коёт. Козуну башка кишиден таап келип союп, эт тартып жатканда сөздөн-сөз чыгып кетип, Карымшак жогоруда болгон окуяны жанында отурган кишилерге айтат. Токтогул муну угар менен ошол замат комузун алып минтип ырдап коё берди:

Айт десеңер, балдарым,
Айтайын бир аз байынды.
Ушу турган сокочу
Чакырбайдын айылы.
Тынчы кеткен Чакырбай
Тың ичирбей чайынды.
Теңгесин үч маал туудуруп,
Кетирген экен жайынды.
Чакырбайды «сүткор» деп,
Мурунтан угуп жүргөн көп.
Сөөгүнө тамга батырган,
Өз айылын өөнөп жеп.
Акчасын алты туудурган,
Аласасын чуу кылган.
«Ар ким ичип кетет» деп,
Айранын чалап суу кылган.
«Чакырбай жаман сүткор» — деп,
Алда качан угулган.
Корккон унан башкага
Кой сойбогон Чакырбай,
Коңшусуна ордунан

Козголбогон Чакырбай.
Колу тайкы адамга
Дос болбогон Чакырбай.
Айылына алсызды
Кондурбаган Чакырбай.
Кондурса да, тамакка
Оңдурбаган Чакырбай.
Болуш, бийди чакырып,
Кол булгаган Чакырбай.
Жарды-жалчы баарыңды
Карыздар кылган сүт менен.
Малы-мүлкү, үй-жайы
Адалдык менен бүтпөгөн.
Мээнетиңдин бардыгын
Моюнуңа жүктөгөн.
Пайдасы жок башына
Зыян кылат сүт деген.
Жардыга кайры жок болот
Өз пайдасын тиктеген.
Алсыздарга сураса,
Күч бербеген Чакырбай,
Айлындагы коңшуга
Сүт бербеген Чакырбай,
«Ат үстүндө жүрөт деп,
Айгырымды минет» — деп,
Жылкычынын акысын
Бүт бербеген Чакырбай.
Жакын айыл коңшуга
Сүт бербеген Чакырбай.
Жалдыратып жөөлөргө
Күч бербеген Чакырбай.
Жалчылардын акысын
Бүт бербеген Чакырбай.
Коңшусуна жазгысын
Сүт бербеген Чакырбай.

Колунда жок жардыга
Күч бербеген Чакырбай.
Койчусунун акысын
Бүт бербеген Чакырбай.
Пейлинин тардыгы
Бир малы жок жакырдай.
Мындай сүткор байлардан
Көтөрмөгө пул алба,
Бекерден таап алгандай
Анын бергенине кубанба.
Бешөөнү онго жеткирип,
Карабайт алар убалга.
Жакындашпай, алыс жүр
Жандан кечкен сүткорго.
«Паланымды бергин деп,
Баягы пулга келдим» — деп.
«Жакшылап» айтат бир жолго.
Жалгыз атты саттырат,
Жөө калып ит болбо,
«Карыздар болбой койбой» — деп,
Кайгырасың ошондо...

Угуп отургандар: «баракелде, ойдогубузду айтышты» — дешти. Токтогулдун Чакырбай жөнүндөгү ырын кубатташты. Токомдун: «Сени элге таанытайын» деген убадасы бар эле, ошону эстеди окшойт, ушул Карымшактыкынан баштап мени элге тааныштырып ырдай баштады. Ошондогу ыры мындай эле:

Жумурткадан чегилип,
Кызыл эттен жетилип,
Канатын күүлөп жаңыдан
Талпынып учкан кекилик
Кулаалы көрсө, «кушпу» деп,
Корголоп калат бекинип.
Азыр балам — балапан,

Ак күбүнөн түлөгөн.
Аралап аш-тойго ырдап,
Токтото элек жүрөгүн.
«Коного чапсам, чыгар» — деп,
Коштоп алып жүрөмүн.
Чылбырың тийсе колума,
Балам, чың өйдөдө сүрөрмүн.
Кызыл тилди ойнотуп,
Кырка тишке бүлөгүн.
Экөөбүздү чарчатпай,
Тарабайт го бул элиң?
«Ырдатпай койду Током» — деп,
Калбасын менде күнөмүң.
Балалыгың болбосо,
Бар эле сенин үнөмүң.
Жалыңдан сылап көргөмүн
Жабагы тай кезиңде.
Жаагыңды жанып ырдаткан
Жанаалы барбы эсиңде?
«Кур семирип алсын» — деп,
Кунаныңды мактадым.
Былтыркы жылда бышты элең,
Бир-эки курдай таптадым.
Асыйга жашың толгуча
Ашка-тойго чаппадым.
Торгойдой болгон Токондун,
Балам, ал мээнетин актагын.
Асыйга толдуң жаңыдан,
Азууң быйыл сайылды.
Жашылданып жибектей,
Жал, көкүлүң жайылды,
Алмак-салмак жарышып,
Кубанталык айылды.
Көпчүлүккө жараткан,
Балам, биз өңдөнгөн шайырды.

Башынан терип айтпасам,
Биле албайт бул эл жайыңды.
Казанын асып, ат багып,
Караталда чоңойдуң,
Айтканынын бардыгын
Көөнүңө түйгүн Токоңдун.
Жалчылык менен коштошуп,
Балам, жаңыдан быйыл бошондуң.
Комузуңду колуңа ал,
Ойкуштанып обон сал.
Кубанышат сөзүңө
Абышка, кемпир, карылар.
Таңшыбасаң булбулдай,
Далай курбуң тарынар.
Шыңкылдаган кыз-келин,
Шыкаалаган боз балдар,
Туурдук түрөт туш-тушта,
Атың Калык өзүңдүн
Атаңдын аты — Акы уста.
Тыпырайтып үйлөрдү,
Жыгачка мыкты кыргызда.
Токтогулдан аласың,
Балам, түгөнбөгөн көп нуска.
Элдин алды уктады,
Боз кыроо убак, түн кыска.
Өзүң, Калык, баласың,
Ыр жагына даанасың.
«Комуз чертип бер» — десе,
Обон салып арышта.
Артыла берет өнөрүң,
Балам, тартынбай киргин жарышка.
Карымшак баштап ушул эл,
Каалады, балам, таанышка.
Мейли кары, мейли жаш,
Теңтуштарың аралаш.

Ырда десе, тартынба.
Жаш балалык күнүндө
Жагалданып жалтылда.
«Калык ырчы болчу» деп,
Атак болот артыңда.
Кана, балам, баштагын,
Калыгым, сени биерде
Кайрат берип маштадым.
Кош аттап куусаң карганда,
Балам, колуңа тийбейт жаш чагың.

Током бүткөндөн кийин эл мени ырда деп калды. Комузумду күүлөп алып, «Зилзала» деген ырымды ырдадым. Ал мындай эле:

Көргөндөр айтат абыдан,
Угулду укмуш жаңыдан.
Акыркы болгон зилзала
Анжиян, Кокон жагынан;
Шейшенбинин күнүндө,
Шек билинбей күүгүмдө,
Жер титиреп там басып,
Эл кырылды түнүндө.
Угушума карасам:
Жетер ажал, бүтөр күн,
Көзгө суук көрүндү.
Эске алмак бар өлүмдү.
Туш кылбасын мындайды,
Далай адам муңайды.
Көмүлбөй жатат көп адам,
Топурак менен ылайда.
Коженттен үйлөр кулады.
Кожо, молдо эшендер,
Мечитинде сулады.
Жата турган жай таппай,
Жарды, байы сулады.

Эсинен тайды Ферганаң,
Оодарылып далай там;
Он үй калбай бузулбай,
Ойрон болду Маргалаң.
Орун таппай жатарга
Он миң бар дейт зарлаган.
Катын-бала, кары-жаш
Өлүү-тирүү аралаш,
Кожент менен Кыйбадан
Кордук тартып көп адам
Колдон кайыр сураган
Тарчылыкты көргөндөр
Ташкенди карай чубаган.
Асаке менен Кокондо
Кыйынчылык ошондо
Ач, арыктын жатканы
Шалы, бакал, саман, чөп
Коргондор урап түз болду.
Колдон келбес иш болду.
Өлүү-тирүү тең болду.
Өлбөгөн адам аз болду.
Көчөлөрдү чаң басты.
Көп адамды там басты.
Зилзаладан калгандар,
Оокат жайын камдашты.
Каалгаларын чаң басты,
Кары дебей жаш дебей,
Катары менен там басты.
Ойлонуп көрсөм бу кезде,
Катуу шумдук жармашты.
Адырлуу тамдар куланып
Аттын көбүн там басты.
Апырылтып сүйлөгөн
Калптын көбүн там басты.
Дайыма селде чалынып

Кудайга куру жалынып,
Даaратыма суу деген
Ар жуманын түнүндө
Таң атканча «уу» деген
Эшендерди там басты.
Такылдап таамай сүйлөгөн
Чечендерди там басты.
Ак падыша залимдин
Алымынан кеттиби?
Казы, болуш, бийлердин
Салыгынан кеттиби?
Дүкөнгө пулун толтурган
Ашык баа коюп пулуна
Пайдасын тилеп олтурган,
Кара күчкө карганып
Кайта-кайта чот урган
Соодагерден кеттиби?
Кыштын күнү муз каткан,
Жай саратан ысыкта
Жылуу сууну муздаткан.
Бир чынысы бир теңге
Кымыз баасы суу саткан.
Бу себептен жаздыбы?
Бул үчүн тамдар бастыбы?
Кыйынчылык угулду,
Кымбатчылык туулду.
Зарыктырып адамды,
Замана кандай кубулду?
Боз үйлөр чыкты жүз сомго
Бойролор чыкты үч сомго.
Тоо жердеген көп кыргыз,
Тобуң менен шүгүр кыл,
Топтошуп өскөн жериңде,
Чогууң менен шүгүр кыл,
Убайым тартты ушу жыл.

«Зилаланы» ырдап басылдым эле, Током: «Ой, жубарымбек балам, муну сен качан ырдагансың?» — деди. Эл «Сибирде жүргөн кезиңизде, ушу Акы устанын уулу жер титирегенин кошуп ырдайт деп угуучу элек» — дешти. Токтогул абдан ыраазы болуп, мага карата, олтурган элге ырдаганы:

Өлбөй тирүү бар болсо,
Үлгүмдү алат бул балам.
Өзүмдү тартат деп ойлоп,
Өнөрүңө кубанам.
Ат үстүндө аш, тойдо
Алым сабак ыр ырдайт.
Комуз алып колуна,
Койколоктоп бир тынбайт.
Уккан адам танбаган
Ушул өңдүү ыр кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Сүйлөшсө ички сыр кызык.
Кош өгүздүү дыйканга
Коңур булуң жер кызык.
Ала көөдөн аялга
Кошоматчыл эр кызык.
Күндө чыккан күлүккө
Саяпкер алган тер кызык.
Мүнүшкөрү жарашса,
Алгыр кыраан куш кызык.
Боло турган уулга
Бойго жеткен кыз кызык.
Момунда бар бир мүнөз
Акысын жебейт адамдын.
Акылың болсо, боз бала,
Адалдан иштеп таап алгын.
Эч адамга кайры жок
Эл ичинде сүткордун.

Экөө болсоң, үч болсоң,
Элүү болсоң, жүз болсоң,
Жеңилбейбиз бүт болсоң.
Жаман менен жакшыга,
Жалакор болсоң ит болдуң.
Жакшы болчу эр жигит —
Бараң мылтык басмадай.
Теңиз болчу азамат —
Тегиз тилген тасмадай.
Өмүр сүрөт ал жигит
Өлмөйүнчө аксабай.
Жумшак болот мүнөзү
Зооттон чыккан пахтадай.
Ачык болот жүрөгү
Ичине арам сактабай,
Андай жакшы жигитти
Адам калбайт мактабай,
Анын алган жары жарашат,
Жол жорголуу жакшы аттай.
Жолдош болот эрине,
Жок болсо да аксатпай,
Анык тынып санаасы,
Андай азаматтын көөнү жай.
Жакшы болсо алганың,
Тап кушундай талпынат.
Үйүнүн ичин саймалап,
Сарамжалы артылат.
Жаман аттай урганды
Желдире албай камчылап.
Жетпесең жакшы курбуга,
Жүрөсүң кантип жан чыдап?
Жакшы болсо алганың,
Аганын көөнүн калтырбайт.
Алтын менен күмүштөй
Ар убакта жалтылдайт.

Жаман болсо, ургандан
Кутулбаса, жан тынбайт.
Жетесинде жок болсо,
Жетилет деп санаба.
Жоктон айып чыгарып,
Жыга берет жалаага.
Жыйган-терген оокаттын
Бардыгы кетет талаага.
Өчөшкөндөн тилдесең,
Каргап кирет бырылдап.
Камчы менен бир чапсаң,
Балдарың ыйлайт чырылдап.
Оңой эмес оокатың
Ордуна кайта курулмак.
Андай жаман ургандан
Кутулсам деп санайсың.
Колуңда малдын жогунан
Ойлоп артың карайсың.
Жазгандай болдук капаны,
Ылайык келсе жаталы.
Таңшыган бойдон отуруп,
Таң агарып атабы?
Уга берсе ыр сонун,
Улана берет миң сонун.
Убалы бар көздүн да,
Уйку деген бир сонун!

ТОЙДОГУ АЙТЫШ

Нусуп ажы деген той берди. Анжиян, Арканын акындары бүт келишти. Аксыдан Жеңижок, Анжиян жактагы кыргыздардан: атактуу ырчы Бекназар жана Карамырза, Кара, Жолдош дегендер. Кетмен-Төбөдөн

Токтогул, Эшмамбет, Курман, Жаңыбай, Накен, Жолой жана мен. «Ушул тойдо ырчыларды айтыштырат» деген кабар айылдан айылга тараган болучу. Эл чогулуп келгенден кийин жыйырмадан ашуун ырчылар даярданып калдык. Ошондо бир жак көзүн ак жаап калган, карылыгы жеткен Накенди карай Карамырза минтип ырдап калды:

Карамырза:

Карыя Накен, карыпсың,
Карылыкка барыпсың.
Карылыктын үстүнө
Ак көз болуп алыпсың.
Сол көзүңдөн ажырап,
Сокур болуп калыпсың.
Колуң кетпей тырманып,
Котур болуп алыпсың.
Оң көзүңдү, Накеним,
Окура басып калыптыр.
Оозуңда бүдүр тиш калбай,
Азуусунан чалыптыр.
Карыганча топко ырдап,
Акылынан таныптыр.
Топугуң кеткен, Накеним,
Тойго ырдайсың күнүгө,
Тоголонуп атыңдан,
Кулап өлбө түбүндө.
Алдыңда кызыл атыңдын
Жалын бештен өрөсүң.
Жыргап жаткан элиңдин
Жыйынын кантип көрөсүң?
Жалгыз көзүң карайлап,
Жардан учуп өлөсүң,
Таалайың качып, Накеним,
Тарыган го мүнөзүң?

Алтымышты ашканча,
Өлбөй неге жүрөсүң?
Оозуңда жалгыз тишиң жок,
Оңураңдап ырдайсың.
Өнөрүңө ишенип,
Өлмөйүнчө тынбайсың.
Жайлуу жерге барганда,
Жалгыз көзүң ымдайсың.
Тишиң түшүп, тил калган,
Эби келбейт сүйлөөгө,
Эмдигиче өлбөйсүң,
Пул бердиңби дүйнөгө?

Карамырза Накенди шылдыңдап ырдап басылганда, Токтогул, биринчиден, Накендин көңүлүн көтөрүп, экинчиден, ынтымак болсун деп ырдады:

Т о к т о г у л:

Анжияндык, аркалык,
Баш кошконун айталык.
Алышкан итче кабышпай,
Аман-эсен кайталык.
Карамырза, сөзүңдүн
Калтысы чыкты байкалып.
Тегерете тийиштиң
Тебеген чалпоо жылкыдай.
Карамырза, качырып,
Каптай кирдиң тынчыбай.
Кадырлашсаң болбойбу,
Кабыргадан чымчыбай?
Амандыкка келишпей,
Азоо аттай тебишпей,
Асыла кетсең жакшыбы?
Ак сакал Накен карыя
Акын эмес, бакшыбы?
Карамырза акындын

Бул эмне какшыгы?
Ызатың жок, сыйың жок,
Ыркыраган иттейсиң.
Өтпөс өч, кетпес кек бардай
Жетимиште атаңды
Жерге тирүү көмдүңбү?
Жергелүү элдин карысын
Желмогуздай көрдүңбү?
Алтымышта энеңди
Көргө тирүү көмдүңбү?
Арканын Накен карысын
Албарстыдай көрдүңбү?
Ата-энеңден кутулуп,
Анан мында келдиңби?
Атаң менен энеңди
Өлтүрүп келген баштанып,
Жапырандап ырдайсың
Уруулуу элди башкарып,
Урматты, сыйды билбейсиң,
Опурандап какшанып.

Эр азамат салышып,
Жан аябай жоодо өлгөн,
Акылы толук азамат
Адам уулун тең көргөн.
Ажалы жетсе, кээ бирөө
Агыны катуу сууда өлгөн.
Кээ адамдын өмүрү
Узун жашап, күн көргөн.
Оору болуп онтолоп,
Кээ бир адам үйдө өлгөн.
Ажал жетип, кээ бирөө
Зоодон кулап, жарда өлгөн.
Анда бирөө жыргаса,
Мында бирөө зар көргөн.

Абалтан адам өлбөсө,
Атаңдын кана атасы?
Дүнүйө мүлкүң тозбосо,
Тонуңдун кана жакасы?
Эзелден адам өлбөсө,
Энеңдин кана энеси?
Сынбас-бүлбөс бар бекен
Бу дүйнөнүн чегеси?
Ойнойт десем, чындадың,
Олутун таап ырдагын.
Оң менен солду ырдаган
Орошон Токоң мындамын.
Тамаша десем, чындадың,
Дайынын таап ырдагын.
Далай жерди арыткан
Даңктуу Токоң мындамын.
Кажашам деп ойлобой,
Карамырза, тыңдагын!
Ынтымак жакшы, ырк жакшы,
Ынтымактуу журт жакшы.
Кош айтышып сыйлашып,
Тараганың куп жакшы.
Өлүп кетсек бирибиз,
Өкүнүшөр ый жакшы.
Тирүү болуп көрүшсөк,
«Сиз», «биз» деген сый жакшы.
Орусия элинде,
Сибирдин түндүк чегинде,
Көйтүн менен Забайкал,
Көргөнүм айтам кулак сал.
Аралап көрдүм далайды,
Бириңди-бириң жат көрүп,
Сүйбөгөнүң жарайбы?
Ыркырабай, ырчылар,
Ынтымактуу тарайлы.

Катынды мээнет чырмаса,
Эри өлүп кара жамынат.
«Кара жолтой болду» — деп,
Үстүнө ушак жабылат.
Кушту мээнет чырмаса,
Жердеги торго чалынат.
Момунду мээнет чырмаса,
Залим менен дос болот.
Бардык малы түгөнүп,
Анын зайыбы үйдөн козголот.
Жылкыны мээнет чырмаса,
Үйрүнөн жалгыз бөлүнөт.
Таппай калса ээси,
Тарпы калат бөрү жеп.
Эчкини мээнет чырмаса,
Тыйтак болуп, эт кетет,
Кала берсе басалбай,
Кашкулак басып жеп кетет.
Баланы мээнет чырмаса,
Жетим калып, таз болот.
Жетилгиче «шүмшүк» деп,
Жеңелери кас болот.
Атты мээнет чырмаса,
Алдыңкы буттан басынат.
Төөнү мээнет чырмаса,
Котур болуп кашынат.
Ырчыны мээнет чырмаса,
Бирине-бири асылат.
Ушуну менен, акындар,
Токоңдун сөзү басылат.

Бардык ырчылар бул сөздү жүйө көрүшүп, оройлук кылган Карамырзаны аябай жектешти.

АНЖИЯН ТАРАБЫНДА

Арадан бир жыл өттү. Токтогул мага: «балам, Анжиян тарапта эл көп, аш-тою да көп болот. Сибирден кайткандан бери бара элекмин, ошол жакка барып элдин көңүлүн ачалы» — деди. Мен макул болдум. Ошентип Анжиян багытындагы кыргыздарга барып калдык. Токтогул айткандай эле той-аштын болуп жаткан учуру экен. Аңгыча Мырзакулбек деген чоң той берип калды. Ошол тойдогу ат чабышта Маман деген дыйкандын Акбайпак деген күлүк аты чыгып келди. (Манаптар эчен курдай сатып алабыз дешип оолугушса да сатпай коюптур). Маман байгеге эки миң сом, эки түп терек, бир ат арабасы менен, эки өгүз буурусун, орто тиш-тиркичи менен алды. Токтогул экөөбүз Мамандын өзүн жана Акбайпагын кошуп ырдап калдык:

Токтогул:

Айткын балам, элирип,
Аты чыккан Маманды,

Калык:

Акбайпагың топ жарган,
Азамат Маман, аманбы?

Токтогул:

Курсакта жатып жай болгон,
Кулун туулуп тай болгон.

Калык:

Тай кезинде таптаган,
Кунанында мактаган.

Т о к т о г у л :

«Бузулуп калар бекен» деп,
Быштысында чаппаган.

К а л ы к :

«Анык күлүк болот» деп,
Асыйына сактаган.

Т о к т о г у л :

Асылган менен манапка
Ыраа көрүп сатпаган.

К а л ы к :

Таалайың бар, эр Маман,
Бу бактыңа келген Акбайпак.

Т о к т о г у л :

Күчү кетип далай ат
Жолдо калды баш чайкап.

К а л ы к :

Ар мүчөсү келишкен,
Тоо текедей тору экен.

Т о к т о г у л :

Күндө чыгып, байге алган,
Балам, күлүктүгү зор экен.

К а л ы к :

Катар, катар аң келсе,
Кабаты менен чураган.

Т о к т о г у л :

Аягынан чыккан чаң
Жөө тумандай бураган.

16—2208

К а л ы к :

Баткакка буту батпаган,
Чылалуу жерге жатпаган.

Т о к т о г у л :

Аркан бою жар келсе,
Арыштай түшүп аттаган.

К а л ы к :

Тулпар сындуу Акбайпак,
Туулганбы маралдан?

Т о к т о г у л :

Ташка салса тайгылбас,
Туягы болот жаралган.

К а л ы к :

Чыгарын билип эр Маман
Чык калтырбай тер алган.

Т о к т о г у л :

Көз илээшпейт жүгүрсө,
Жаныбар жаралганбы шамалдан?

К а л ы к :

Өзүндө тубар бээси жок,
Эр Маман муну кайдан таап алган?

Т о к т о г у л :

Бактысына туш келип,
Балам, жолуккан го бир балбан.

К а л ы к :

Токтогул, Калык ырдаса,
Толкундап Маман шаңданган.

Т о к т о г у л :

Акбайпагың чыкканга
Анжиян, Арка таң калган.

К а л ы к :

Эл ичинде, эр Маман,
Калган жок сенде эч арман.

Т о к т о г у л :

Аты чыккан Маманды
Айта түшкүн, Калыгым,

К а л ы к :

Бөлүп берет Маманың,
Токо, байгесинин жарымын.

Т о к т о г у л :

Балам, жарылып кетип жүрбөсүн
Аш кыла албай карының?

К а л ы к :

Бербей койчу киши эмес,
Токо, пейлин көрүп тааныдым.

Т о к т о г у л :

Бир аргымак бергин деп,
Айтпайсыңбы аныгын.

К а л ы к :

Манап менен байга айтсак,
Үчтөн-төрттөн сом берет.

Т о к т о г у л :

Абдан марттык кылганы
Алек чапан тон берет.

Калык:

Марттык кылар убагы,
Токо, Маман бизге чоң берет.

Токтогул:

Биз дагы байлап чапкыдай,
Бир аргымак берсең оң келет.

Калык:

Тобурчак берсең, Мамыке,
Токулуу болсун ээри.

Токтогул:

Көк бөрүгө чапкыдай,
Жоору жок болсун ээри.

Калык:

Ооздук тиштеп оолукма,
Кыялы болсун жиндидей.

Токтогул:

Көкбөрү болсо, асылып
Чабендес сурап мингендей.

Калык:

Берсең берер кезегиң,
Марттык кылсаң бир атты.

Токтогул:

Дүнүйө деген чиркиниң
Жакын кылат ыраакты.

Калык:

Макем берсе, бир атка
Куржун арта кетели.

Т о к т о г у л :

Чапаны көп Токондун
Болбой турат жетеги.

К а л ы к :

Берсе берип коёт ко,
Бир байталдын тезеги.

Токтогул экөөбүз алым сабак ырдап турдук. Курчап алган миңдеген эл. Маман бир кишиге сүйлөшүп турду да, баласын чакырды. Баласына: «түш балам, атыңдын ээрин ал, мына бул акындарга беремин»,— деди. Ал түшүп, ээрин алды. Током көмөлөнүп кошо эле түшүп токуна баштады. «Балам аттын ээр-токум, жүгөн-куюшканына уйкалыштырып Токтогул дей бер, дагы бир сыйра элге күлкү салалы» деди. Ошондогу менин баштаганым:

К а л ы к :

Жүздүктөй кашка ат миндиң,
Жүрбөйсүңбү, Токтогул?

Т о к т о г у л :

Жүрөктүн чери жазылды,
Балам, жүгөндөйүн, токтогун!

К а л ы к :

Оозу жорго жан элең,
Ойноктогун, Токтогул.

Т о к т о г у л :

Оюмда бар менин да,
Балам, ооздуктайын, токтогун.

К а л ы к :

Самаганың туш болду,
Сайрачы, булбул Токтогул.

Т о к т о г у л :

Сагалаган чунагым,
Сагактайын, токтогун.

К а л ы к :

Тобурчак берген Мамакең,
Теңиз экен, Токтогул.

Т о к т о г у л :

Текилдеген түгөнгүр,
Тердик, салам, токтогун.

К а л ы к :

Жаңшап атын токунуп,
Жаңылып кетпе, Токтогул.

Т о к т о г у л :

Жаагың сынган, жубарымбек,
Жаа салайын, токтогун.

К а л ы к :

Элдин баарын күлдүрүп,
Элирчи, булбул Токтогул.

Т о к т о г у л :

Элтеңдеген жубарымбек,
Ээр салайын, токтогун.

К а л ы к :

Курчаган элдин ичинде,
Кулжуңдайсың, Токтогул.

Т о к т о г у л :

Куру эле жүрөт дейсиңби?
Балам, куюшкан салам, токтогун.

Калык:

Көпчүлүктүн кубанчын
Көрбөйсүңбү, Токтогул?

Токтогул:

Күпүлдөгөн, жубарымбек,
Көрпөчө салам, токтогун.

Калык:

Калың элди кубантып,
Каркылдайсың, Токтогул.

Токтогул:

Карбаластап тынбайсың,
О балам, камчымды алам, токтогун.

Калык:

Илбериңки тил алгыч,
Иниң элем, Токтогул.

Токтогул:

Бу көк кашка күлүктү
Минейин, балам, токтогун.

Токтогул токунуп минип бастырды, көк кашканын жоргосу бар экен. Токомду карай ырдадым:

Калык:

Толкуган кыргыз элиңдин,
Токо, тоюнан алдың көк кашка.

Токтогул:

Токоңо кудай буюрган,
О балам, бу тоту куштай көк кашка.

К а л ы к :

Ар дубанды аралап,
Аштан алдың көп кашка.

Т о к т о г у л :

Анык күлүк болот го
Бу аркар шыйрак көк кашка.

К а л ы к :

Асыл тукум көрүнөт,
Айбандан сыны бир башка.

Т о к т о г у л :

Ырасын айтсаң Маманды,
Ылайык келди ырдашка.

К а л ы к :

Бастырып келсе, чайпалган
Жол жоргосу дагы бар.

Т о к т о г у л :

Байкачы, балам, ушунун
Байгеден ачкан багы бар.

К а л ы к :

Жоголуп кетсе — белгилүү,
Маңдайында агы бар.

Т о к т о г у л :

Былтыр жаман миниптир,
Басмайыл кескен тагы бар.

К а л ы к :

Теги жаман мал эмес,
Токо, ардактап жакшы багып ал.

Т о к т о г у л :

Ак кежим үртүк жабуулап,
Жетелеп алып баралы.

К а л ы к :

Ат чабуучу баланын,
Токо, чыйрагынан табалы.

Т о к т о г у л :

Жайында чапсаң ылайык,
Кең Суусамыр түз болот.

К а л ы к :

Шашпа, Токо, анчалык,
Мунун жүгүрчү кези күз болот.

Т о к т о г у л :

Балам, жеринен чыкса Көк кашка,
Жээрде жылкы жетпейт го?

К а л ы к :

Токо, жеринен чыкса бөлүнүп,
Баш байге бизден кетпейт го?

Т о к т о г у л :

Балам, байласак бузат дубанды,
Байкачы, сыны куланбы?

К а л ы к :

«Мактай жүрсүн элге» — деп,
Маманың берди бууданды.

Т о к т о г у л :

Байгесине алабыз
Балам, күлүк чыкчу кунанды!

Көкүлүң көккө серпкенин
Көрүп көөнүм кубанды...

ЖЕТИМДЕР ЖӨНҮНДӨ

Жээрде жорго мингизип,
Топойтуп кийим кийгизип,
Айырмасын сындаган,
Артынан жүрүп ырчылар
Аны мактап ырдаган,
Тогуз жашар бул бала,
Кимдин уулу болду экен?
Кемегенин башында
Кемирип шыйрак куйкалап,
Бир курсактын айы үчүн
Бышырып отко ар нерсе
Жеп отурган уйпалап,
Үстүндөгү кийгени
Үшүрү жок самтырак
Жетим окшойт экөө тең,
Ар кимди карайт жалдырап
Сегизге жашы толгон бейм?
Атадан жетим болгон бейм?
Эгиз бала көрүнөт,
Жетим болсо, кор экен,
Бул экөө кимдин уулу болду экен?
Каралашып буларга
Кайрылар тууган бар бекен?
Азамат болот бул экөө
Аман жүрүп жетилсе.
Каралашпайт эч бир жан
Атасы жок жетимге.

Каргашалуу заман ай,
Атасы болсо бул экөө,
Минбейт беле күлүк тай.
Карашар тууган болбосо,
Каргаша өлүм ушундай.
Ананайын балдардын
Карагат көзү жалдырап,
Кайрылар тууган жогунан
Үстү-башы салбырап,
Үзүндү болуп самтырап,
Кемегенин башында
Үшүп турат калтырап.
Ырчылар ырдап мактаган
Бай баласын карачы:
Бай уулу менен жетимдин
Асман жердей арасы.
Эмнеси артык жетимден?
Баары — адамдын баласы.
Теңдеши жок куу турмуш,
Теңирдин ишин карачы,
Адил болсо замана,
Ата-энесиз жетимге
Болбойт беле арачы.
Ата жөнүн сурачы,
Эгиз жетим окшошкон
Бул экөө кимдин баласы?
Бар болду бекен булардын
Аталаш тууган агасы?
Ашы болот четиндин,
Арманы болот жетимдин,
Бүчүрү болот четиндин,
Муңу болот жетимдин.
Аталаш тууган карашпайт,
Аман жүрүп жетилсин.
Алы-жөнүн ким сурайт

Атасы жок жетимдин?
Жетимдиги көрүнүп,
Ата, энеси жогунан,
Олтурбайбы окшошуп,
Эч нерсе келбей колунан.
Элден башка бөлүнүп,
Шыйбылчак, шыйрак куйкалап,
Устукан берген эч ким жок,
Көңүл коюп, бир карап,
Жүдөп кеткен турбайбы
Көрүнгөнү жемелеп.
Сурай албайт бирөөдөн
«Кардым ачка, бергин» деп.
Сурап койбойт эч бир жан:
«Бечара жетим, сен ким?» — деп
Кендирин кескен жетимдин
Колу, буту кесилип,
Бүткөн бой кычы, карачы,
Терге бою жешилип.
Аталуу балдар, карачы,
Ат минип жүрөт эсирип.
Карашпайт байлар карыпка,
Тамак бербейт арыкка,
Жардам бербейт жетимге.
Эмеле адам болбойбу,
Бул экөө өсүп жетилсе.
Бай-манап куну кетпесе,
Элиндеги бей-бечара жесирге
Кайрылышып койбойбу?
Кузгундай болгон молдолор,
Куркулдаган соргоктор
Зекет алса тойбойбу?
Анык сооп издесе,
Жесир менен жетимге
Ондон бирин зекеттин

МЫНДАН КӨӨНҮМ ИШЕНБЕЙТ

Иттин үнү угулса,
Эшикке чыга жүгүрөм,
«Илгерки жорук келет» — деп,
Ичи бузук бир душман
Имерип кармап берет деп,
Эсил жандан түңүлөм.

Адашкан булбул мен элем,
Ак калпак кыргыз көп журтум,
Айдалып жүргөн жериме
Айланып жетсем деп жүрдүм.
Көңүлүмдөн кетпедиң,
Көчмөндүү кыргыз көп журтум,
Көңкү кыргыз элимди
Көрө албайм го деп жүрдүм.

Санаган сайын кыргызды
Эт жүрөгүм зырп этип,
Санаага жетпей Көйтүндө
Өлөм го дедим тырп этип.

Жаным тирүү, баш эсен,
Жалындап жүрөк дегдетип,
Жаркырады көңүлүм
Тилегиме мен жетип.

Атыр жыттуу абасы
Коңур-Өгүз, Коштуулук,
Кусамат болуп залымдан,
Айдалдым эле мен куулуп,
Азап тартып көп жылы
Аман келдим бурулуп.

Алты атамдан бер жакка
Арымда өстүм туулуп,
Араң жеттим элиме
Арам терден жуулуп.

Сары оору жүрөк чечилди,
Саламат көрдүм четиңди.
Калың журт, сени тапканда,
Кайнаган күнөөм кечилди.

Кутулуп келдим күнөөдөн,
Колго түшүп жүдөгөн,
Кордуктуунун бири мен,
Караңгы тамда жатканда
«Кайрылып элди көрсөм» — деп,
Жарыктыкты тилегем.

Бай курусун битирейт
Малайдын акын бүт бербейт,
Манап алкы бузулду,
Мал ордуна киши жейт.
Манап менен байларга,
Мындан көөнүм ишенбейт.
Букарадан тың чыкса,
Буту, колун кишендейт.

КОММЕНТАРИЯ

«Жокчулуктун айынан». Жоомарт Бөкөнбаев бул ырды 1938-жылы жазып алган. Анын эскертүүсүнө караганда, Токтогул бала кезинде Казанбак деген байдын коюн кайтарып жүргөндө ырдаган экен.

«Жүргөнүм кабак жер болду». Токтогул бул ырын Казанбактын коюн кайтарып жүргөндө айткан. Кенжегулов Ыманбайдын тапшырган материалы боюнча жыйнакка киргизилди.

«Насылкан». Бул ыр акын Алымкул Үсөнбаевден жазып алынып, жыйнакка биринчи жолу киргизилди.

«Күлүйпа, Күлжар ашык кыз». Бул ырды Токтогул жаш чагында ырдаган. Мунун негизи да элдик оозеки сүйүү ырларына тыгыз байланыштуу, Алымкул Үсөнбаев бул ырды жаш чагында угуп, үйрөнүп алган. Ушул кишинин айтып берген варианты жыйнакка киргизилди. Ошону менен катар акын Темиркул Үмөталиевден төмөнкү эки куплет кошулду:

Ак дөбөдөн эл көчөт
Алты арал дайра суу кечет.
Ак маңдай сулуу ашык кыз,
Азаптуу дартың кимге өтөт?

Көк дөбөдөн эл көчөт,
Көп арал дайра суу кечет.
Көңүлүм билген ашык кыз,
Күйгүзгөн дартың кимге өтөт?

«Арзыматка». Биринчи жолу 1940-жылы 22-ноябрде «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланат. Жоомарт Бөкөнбаевдин макаласында цитата кылып келтирилет. Анда 17 жол ыр болсо, 1950-жылы чыккан жыйнагында эки жол ыр түшүп калган.

Бий-болуштун астында,
Сен да билгениңди ырдадың.

Мындан башка айрым ыр жолдору өзгөрүлгөн: «Кан Дыйканбай үйүндө» деген ыр жолу «Дыйканбайдын үйүндө» болуп кеткен жана башка өзгөртүүлөр мурунку калыбынча кайрадан оңдолуп чыкты.

1957-жылы Токтогулдун жердеши К. Маркс атындагы колхоздун мүчөсү Сапаров Сагындыктан Ж. Таштемиров тарабынан дагы үзүндүлөр жазылып алынган. Ошонун негизинде бул ырга 28 жол ыр дагы кошулду.

«Алымкан». Бул ырды 1938-жылы Ж. Бөкөнбаев Коргол ырчыдан жазып алган. 1940-жылы Токтогулдун ырлар жыйнагына киргизилип, ошондон бери басылып келе жатат.

«Бактыкыз». Токтогулдун жаш чагында бир жерде кыз оюн болуп, ага Бактыкыз аттуу жаш келин барып калат. Ошондо Токтогул жаш келинди тамашалап ушул ырын ырдаган. Бул ыр 1957-жылы Токтогул районуна караштуу К. Маркс атындагы колхоздун мүчөсү Сапаров Сагындыктан Ж. Таштемиров тарабынан жазып алынган. Жыйнакка ошол материал боюнча жиберилди

«Күлүп койсоң жаркылдап». Балыгурт деген жерде той болуп, ага Султан баатыр аялы Алымканды ээрчитип барып: «Токо менин аялымды да ырдап коюңузчу» дейт. Ошондо Токтогулдун ырдаган ырынын үзүндүсү. Мындагы Алымкан өзү сүйгөн Алымкан эмес. Кенжегуловдун тапшырган материалы боюнча жиберилди.

«Болобу». Токтогулдун Жаңы-Жол районунун Кара-Суу деген жеринде ырдалган ырларынан. Жаңы-Жол району, Таш-Төбө кыштагында туруучу Казакбаевден Бешимов 1952-жылы 23-июнда жазып алган.

«Чайкама». Корголдун жана Шекербек Шеркуловдун эскермелерине караганда, Токтогул илгери Анжиян тарабына барып, чайканада Молдо Тойчуга жолукканда ушул ырын ырдап черткен экен.

«Токтогул менен Эшмамбеттин эшен-калпага карата ырдаганы». Бул ыр А. Чоробаев тарабынан Ак-Талаа району, Кара-Бүргөн селосунда туруучу Жусубаалы

Курманбаевден 1953-жылы 23-июлда жазып алынган. Илгери эшен-калпалар Кетмен-Төбө өрөөнүнө келип, жылына мал жыйнап кетчү экен. Алар эл арасына келгенде: «Эркек мал берсеңер акыретте сообу эки эсе көп болот» — деп, жалаң гана айгыр, кочкор, теке, букаларды чогулткан. Ошол малдарды айдап бара жатканда Токтогул менен Эшмамбет аларга карата ушинтип ырдаган. Фондудагы материалдын негизинде жыйнакка кошулду.

«Жыргалы сендик дүйнөнүн». Бул ыр 1950-жылы биринчи жолу жыйнакка кирген. Ошондон бери башка жыйнактарда да басылып келе жатат. Азыр өзгөртүүсүз жиберилди.

«Эрке сары», Бул ыр С. Виноградов тарабынан Токтогулдун шакирти Коргол ырчыдан жазылып алынган. Бул ыр комуз күүсү катары аткарыла турган, жыйнакка биринчи жолу киргизилди.

«Болосуң акын». Бул ыр 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагында жарыяланган. Ошондон бери Токтогулдун китептерине киргизилип келе жатат. Азыркы жыйнакка мурунку текст боюнча жиберилди.

«Эшен-калпа». Токтогул айдала электе бир манаптын үйүнө эшендин калпалары келип калат. Ал манап: «Токтогул, ырда» деп буйруганда, ушул ырды ырдаган экен. Биринчи жолу 1939-жылы 8-сентябрде «Кызыл Кыргызстан» газетасына үзүндүлөр жарыяланган. Кийинки жыйнактарга бул ырдын үзүндүлөрү гана басылып келген. Азыркы басылышында фондудагы материалдардын негизинде жаңы ыр жолдору кошулду.

«Беш каман». Калык тапшырган материал боюнча 1938-жылы Токтогулдун манаптарга каршы ырдаган ыры деген ат менен чыккан, «Токтогулдун ырлары» деген жыйнакка киргизилген. 1938-жылы 17-февралда «Кызыл Кыргызстан» газетасында Ж. Бөкөнбаев тара-

бынан 35 жол ыр жарыяланган. Анда «Эч бир теңдик бербедиң» деген ыр жолу түшүп калган. Ырдын маанисине карай аны кошууга туура келди. 1940-жылы чыккан китепте:

«Чаап-талап, жеп жүрүп,
Букарадан айрылган
Ырыскулбектин беш жаман» — деген ыр жолдорунан ортодогу сабы түшүп калып, 1950-жылы чыккан китепте «чаап-талап жеп көнгөн» деп кеткен. Мурункусу келтирилди. 1950-жылы чыккан китепте «Балапандай уйпалап» деген ыр жолу кошулган. Бул ыр жолу элге маалим болуп, кеңири белгилүү болуп калгандыктан, өз калыбынча сакталып киргизилди.

«Эмне кызык». Бул ыр Калыктын тапшырган материалы боюнча 1938-жылы чыккан китептеги «Токтогулдун терме ырлары» деген ырлар циклине киргизилген. 1940-жылы ырлар жыйнагына «Эмне кызык?» деген ат менен өзүнчө бөлүнүп басылган. Азыркы текст 1940-жылкы жыйнак боюнча алынып фондудагы материалдын негизинде жаңыдан эки сап ыр кошулду жана Токтогулдун «Санат-насыят ырларынын» циклине киргизилди.

«Гүлдөп ал». Бул ыр 1940-жылы чыккан жыйнакта басылган. «Кырдалында жүрө албай» деген ыр жолу жыйнактан түшүп калган. «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1938-жылы 11-августтагы санына жарыяланган текст боюнча жыйнакка кайра киргизилди. Мындан башка Ж. Бөкөнбаев «Токтогулдун балалык чагы» деген макала жазып, ага он эки жол ыр мисал алган. Мазмуну жагынан алар «Гүлдөп ал» деген ырга жакын болгондуктан, ушул ырга кошулду.

«Түз жолуңдан чыкпагын». Бул ырды Бешимов Жолчубек 1952-жылы Талас районуна караштуу Кырк-Казык сельсовети, К. Маркс атындагы колхоздун

мүчөсү Кожоманов Сейитбектен жазып алган. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан жыйнакка киргизилген. Азыркы басылышында фондудагы материалдын негизинде айрым толуктоолор киргизилди.

«Дүнүйө». Биринчи жолу 1940-жылы чыккан жыйнакка кирген, ошондон бери башка жыйнактарда да басылып келе жатат. Мурунку китепте:

Бул дүнүйө бекерсиң,
Бир күн өтүп кетерсиң.
Опосу жок дүнүйөнүн,
Түбүнө ким жетерсиң?—

деген төрт сап ыр түшүп калгандыктан, фондудагы материалдын негизинде кайра кошулду.

«Аккан суу». Бул ыр 1938-жылы Ж. Бөкөнбаев тарабынан Коргол ырчыдан жазып алынган. Фондудагы материалдардын негизинде жыйнакка киргизилди.

«Насыят». Биринчи жолу Калык жазып берген материал боюнча 1938-жылы чыккан жыйнакка «Токтогулдун үгүт ырларынын бир бөлүмү» деген ат менен кирген. Кийинки ырлар жыйнактарында «Насыят» деген ат менен жарыяланган. Мурунку басылышына карай айрым сөздөр, айрым ыр жолдору оңолду жана «Насият» деген ат боюнча киргизилди.

«Санат». Кайсы жылы ырдалганы жана кимден жазып алынганы такталбады. 1940-жылы биринчи жолу ырлар жыйнагында жарыяланган. Азыркы басылышында эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген жок.

«Үлгү ырлар». Калык тапшырган материал боюнча 1938-жылы чыккан китептеги «Токтогулдун терме ырлары» деген циклде жарыяланган. Кийинки жыйнактарга «Үлгү ырлар» деген ат менен өзүнчө бөлүнүп бир топ толуктоолор менен басылган. Азыркы басылышында эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген жок.

«Нускалуу ырлар». Бул ыр Токторов Айылчы жана Чоконбаев Ырысбектен (Жумгал районду) 1953-жылы 23-августта А. Чоробаев тарабынан жазылып алынган. Мунун айрым ыр саптары «Токтогулдун ар кыл ырларынан үзүндүлөр» деген ат менен 1956-жылы чыккан жыйнакка киргизилген. Азыр фондудагы материалдын негизинде «Нускалуу ырлар» деген ат менен жиберилди.

«Токтогулдун төрөлөргө ырдаганы». Токтогулду жана башка кишилерди кармоо үчүн келген отряддын начальнигине карай ырдалган ырлардан болуп саналат. Бул ыр биринчи жолу 1939-жылы 8-сентябрде «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланат. 1956-жылы чыккан китепте басылган. Азыр фондудагы материал боюнча жиберилди. Он жол ыр жаңыдан кошулду.

«Кош апаке!». Бул ырды Токтогул кармап айдап бара жатканда энесине карата ырдаган. Биринчи жолу 1940-жылы чыккан жыйнагына кирген. Ошондон тартып башка китептерде жарыяланып келе жатат. Азыр эч өзгөртүүсүз жиберилди.

«Бизге келер бекен кең заман». Токтогул айдалып бара жатканда акыйкатсыз заманга нааразылыгын билгизип «бизге келер бекен кең заман» деп ырдаган. Бул ыр Тоголок Молдонун эскермеси боюнча Токтогулдун ырлар жыйнагына кошулуп олтурат.

«Айдалып жөнөгөндө». Токтогулдун колун аркасына байлап, атка таңып айдап жөнөгөндө, жолдо бара жатып ушул ырын ырдаган. Кыргызстан Мамлекеттик Университети уюштурган экспедициянын катышуучусу М. Сырдыбаев 1953-жылы Коргол ырчыдан жазып алган.

«Кыйындык түштү башыма». Корголдун эскертүүсүнө караганда, Токтогул бул ырын Балыгурт деген

ашуунун белинде ырдаган экен. 1957-жылы 16-июнда Коргол ырчыдан жазып алынган.

«Айланган тоонун бүркүтү». Биринчи жолу 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына кирген. Кийинки китептерине да кошулуп келе жатат. Биринчи жыйнактагы текст боюнча жиберилди.

«Ушундайбы сурагың». Бул ырды Токтогул тюрьмада жатканда ырдаган. Муну ырдын мазмунунан ачык түшүнүүгө болот. 1940-жылы жарыяланган текст боюнча жиберилди.

«Азапка түштү өмүрүм». Бул ыр 1898—1900-жылдардын аралыгында ырдалган болуу керек. Биринчи жолу 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилген. Кийинки китептеринде да басылып келе жатат. Азыр өзгөртүүсүз жиберилди.

«Аман кетер күн барбы?». Бул ыр А. Чоробаев тарабынан Ак-Талаа районуна караштуу Кара-Бүргөндү селосунда туруучу Курманбаев Жутубалыдан 1953-жылы 25-июнда жазып алынган. Жусубалынын айтууна караганда, Токтогул сүргүндө жүрүп ырдачу экен. Бул ырды анын Мааткерим деген агасы көк-жаңгактык Чыйбыл менен бирге айдалып барып, ошондон угуп үйрөнүп алган.

«Элиме качан кетемин?» Токтогул бул ырын Сибирде жүргөндө эли-жерин сагынып ырдаган. Бул ырды Калык Акиев 1939-жылы жазып тапшырган. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан жыйнакка киргизилген. Фондудагы материалдын негизинде кээ бир оңдоолор киргизилди.

«Бош кой бир аз колумду!». Токтогул тюрьмада жүргөндө комуз жасап алып, туткундарга чертип берип жатканда лагердин начальниги аны тыңшап угуп терең ойго батат. Токтогул ошо начальникке карата ырын ырдаган экен. Курманбаев Жусубалыдан жазып алынган.

«Туткун ыры». Калык тапшырган материал боюнча «Туткундагы ыр» деген ат менен биринчи жолу 1938-жылы жарыяланган. Ошондон тартып кийинки жыйнактарда басылып келе жатат. Азыр эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген жок.

«Жолдош болбо жаттарга». Бул ырды Токтогул Сибирде жүргөндө ырдаган экен. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилген. Азыр дагы ошол материал боюнча өзгөртүүсүз жиберилди. Ыр П. И. Балтин тарабынан И. Кенжегуловдон жазып алынган.

«Туткунда жүргөндө». Кимден жазып алганы белгисиз. Бул ыр 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына биринчи жолу киргизилип, ошондон бери Токтогулдун бардык китептеринде басылып келе жатат. Азыр мурунку текст боюнча жиберилди.

«Качкандагы ыр». Кимден жазып алынганы такталган жок. Бул ыр 1940-жылы чыккан Токтогулдун ырлар жыйнагына биринчи жолу киргизилген. Андан кийинки жыйнактарда басылып келе жатат. Мурдагы текст боюнча жиберилди.

«Качып келе жатканда». Кимден жазып алынганы такталган жок. Бул ыр биринчи жолу 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына кирген. Андан кийинки жыйнактарда да басылып келди. Текст мурунку калыбынча өзгөрүүсүз жиберилди.

«Көчөдө өлчү күнүмбү?». Токтогул Сибирден качып келе жатып, конуп кетерге жай табылбай калган учурда ушул ырын ырдаган.

1938-жылы чыккан ырлар жыйнагына Калыктын материалы боюнча биринчи жолу киргизилген жана кийинки китептерге басылып келе жатат. Айрым ыр жолдоруна фондудагы материалдын негизинде түзөтүүлөр киргизилди.

«Эриктим эки ай жол жүрүп». Токтогул Сибирден

качып чыгып, итине чана кошкон элге туш келет. Кайсы эл экенин билбей, итине чана кошкон «Элге келдим» деп ырдайт. Бул ыр Коргол ырчыдан жазып алынган.

«Казак жериндеги ыр». Бул ырды Чүй району, Боролдойдо туруучу Абдыракманов Турдумамбет жазып тапшырган. 1950-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилген. Ошол текст боюнча жиберилди.

«Күңгүрөнө күү чалдым». Токтогул Сибирден качып келе жатып, Таластагы Ширгели дегендин айлына барып, анын уулу Мусага жайын айтып ырдаган ырынан. Бул ыр Коргол ырчыдан 1957-жылы жазып алынган.

«Жерди көргөндө». Бул ырдын айрым строфалары Калык Акиевдин тапшыруусу боюнча 1938-жылы чыккан. «Токтогулдун ырлары» деген китептеги «Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен ырдашканы» деген ырда жарыяланган. Кийин 1940-жылы чыккан жыйнакка бир катар строфалар жаңы кошулуп «Жерди көргөндө» деген ат менен басылган. 1950—1954-жылы чыккан китептерде ошол текст өзгөртүүсүз басылган. Ал эми 1956-жылы чыккан ырлар жыйнагына Коргол ырчыдан дагы 40 жол ыр жазып алынып кошулган. Бул жыйнакка кийинки текст боюнча жиберилди.

«Эңсеген элим, аманбы?». Токтогул Сибирден келгенден кийин аны менен учурашууга келген элге карата ырдаган ырларынан. Биринчи жолу 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына кирген. Кийинки китептеринде басылып келе жатат. Азыр мурунку тексттери боюнча Калык тапшырган материалдын негизинде жиберилди.

«Апакем, аман барсыңбы?» Токтогул Сибирден кайтып өз үйүнө келгенде энеси менен учурашып ырдаган ырларынан. Бул ыр биринчи жолу 1940-жылы

чыккан жыйнакка киргизилип, ошондон бери китептерде жарыяланып келе жатат. Бул ырды Калык Акиев 1939-жылы жазып тапшырган. Ал тексттерде өзгөртүү киргизилген жок.

«Коргол ырчы Токтогулдун баласынын өлгөнүн угузганда». Токтогул Сибирден келгенче анын Топчубай аттуу уулу өлүп калган. Коргол ырчы ошол Топчубайды угузуп, Токтогулга карата ушинтип ырдаган. Биринчи жолу 1940-жылы чыккан жыйнакка киргизилип, ошондон бери китептеринде басылып келе жатат.

«Туткундан келгенде». Бул ыр биринчи жолу 1940-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилген. Кийинки китептерде да толук басылып келе жатат. Азыркы басылышында эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген жок.

«Азыраак чыкты арманым». Токтогул жана башка кишилерди Сибирге айдатууда Эсенбай деген тилмеч болуп, уезддик начальникке аябай каралап, тигилерди кестирүүдө көп аракет кылат. Эсенбай Ташкент шаарынан окуп, орус тилин билген неме эле. Кийин өзү болуш болуп туруп, бир орусту өлтүрүп чоң кылмыш кылып коёт. Текшерүүгө найып келгенде, аны Нарын суусуна салып жибермекчи болуп, сууну көздөй тартат. Эсенбайдын Жолборс деген жигити найыпты кармап калып, Эсенбай жана анын Жолдош деген жигити экөө сууга түшө качып, агып өлүшөт. Токтогул Сибирден келгенден кийин ошол жөнүндө «Азыраак чыкты арманым» деп ырдаган. Бул ыр Коргол ырчыдан жазылып алынган.

«Токтогул менен Эшмамбет». Бул ыр Токтогул Сибирден келгенден кийин Эшмамбет учурашып ырдаган ырынын экинчи варианты болуп саналат. 1940-жылы чыккан жана андан кийинки ырлар жыйнагына киргизилип келе жатат. Мурунку текст бүт сакталды.

«Ниязалыга таарыныч айтуу». Токтогулдун замандашы, ары көңүлү жакын адамы Ниязалы улуу акын Сибирден келгенде атайы келип учурашпаптыр. Токтогул Аксыдагы Ниязалынын үйүнө барып, эл топтолгон соң Ниязалыга таарыныч кылган өңдүү ушул ырын айткан экен. Ыр 1950-жылы Ниязалынын уулу Батыркулдан жазып алынган.

«Орустан алган өбөлгөм». Бул ыр Жумгал району, «Чаек« колхозунда туруучу Карынбаев Кудайбергенден А. Чоробаев 1953-жылы жазып алган. 1956-жылы чыккан ырлар жыйнагында биринчи жолу жарык көргөн. Азыркы басылышында эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген жок.

«Тогуз кайрык». Бул ыр Жусубалы Курманбаевден жазып алынган. Жусубалынын айтуусуна караганда, анын агасы Мааткерим 1913-жылы Токтогулга жолукканда бул ырды жаздырып алган экен. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан жыйнакта жарыяланган болчу. Фондудагы материалга карай айрым оңдоолор менен жиберилди.

«Кербез». 1940-жылы Токтогулдун ырлар жыйнагында басылган. Кийинки китептерге киргизилип келе жатат. Азыр эч кандай өзгөртүүлөр болгон жок.

«Токтогул менен Тоголок Молдо». Токтогулдун Сибирден келгенден кийин Тоголок Молдо атайы издеп барып учурашканда, ошондо айтылган ырлардан болуп саналат Бул ыр «Токтогул жөнүндө аңгеме» деген ат менен Тоголок Молдонун ырлар жыйнагында басылып келген. Тоголок Молдонун эскермеси боюнча киргизилди.

«Терме». Качан ырдалганы такталган жок.

«Айдалып Токоң Сибирде» — деген ыр жолуна караганда, бул ыр Токтогул сүргүндөн келгенден кийин ырдалган деп болжолдоого туура келет. Бул ырдын кайсы бир куплеттери 1938-жылкы Калык

Акиев тапшырган жыйнакта басылган болучу. Андан кийинки китептерге киргизилип келе жатат.

«Келгендеги кербезим». Атай Огонбаев 1938-жылы тапшырган.

«Тегирменчинин үйүндө». Бул ырды Калык Акиев жазып тапшырган. 1940-жылы чыккан Токтогулдун II томуна («Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери» деген китепке) жарыяланган. Кийинки жыйнактарда (айрыкча 1956-жылы чыккан Токтогулдун жыйнагында) бул ырдын арасында Калыктын түшүндүрмө көркөм кара сөздөрү жана анын Токтогулга саламдашып ырдаганы кыскарып калган. Ал тексттер Токтогулдун ырлары менен ажыралгыс болгондуктан, бир аз оңдоолор менен бул жыйнакка кайра киргизилди.

«Карымшактыкында жана Калыкты элге тааныштыруу». Калыктын 1939-жылы тапшырган материалы боюнча 1940-жылкы китепке «Карымшак дегендикинде», «Элге тааныштыруу» деген ат менен бири-бирине удаа жарыяланып, ага Калыктын Карымшактыкында ырдаган «Зилзаласы» да кошулган болучу. 1956-жылы чыккан акыркы жыйнакта «Карымшак дегендикинде» аттуу ырдагы Токтогулдун Чакырбай сүткорго карата ырдаганы «Чакырбай сүткор» деген ат менен өзүнчө ырга айланып басылган, ал эми Калыктын «Зилзаласы» жана анын ыр арасындагы түшүндүрмө көркөм сөздөрү бүт бойдон кыскартылып калган. Бул ырлар, түшүндүрмө сөздөр бири-биринен мазмун жагынан ажырагыс болгондуктан, азыркы басылышында 1940-жылкы тексттер боюнча кайрадан калыбына келтирилип «Карымшактыкында жана Калыкты элге тааныштыруу» деген жалпы атка бириктирилип, анча-мынча оңдоолор менен берилди.

«Тойдогу айтыш». Бул ыр Калыктын 1939-жылы жазып тапшырган циклдерине кирет. 1940-жылы

«Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери» деген китепке «Тойдогу тамаша» деген ат менен басылган. Кийинки жыйнактарга ушул ат боюнча киргизилген, бирок аларда Калыктын түшүндүрмө сөздөрү кыскарып калган. Азыркы басылышында кыскарып калган түшүндүрмө сөздөр бир аз оңдоолор менен калыбына келтирилип, «Тойдогу айтыш» деген ат менен жиберилди. Анткени бул ырдын мазмунунда эч кандай тамаша жок, тескерисинче Токтогул Накенди күнөөсүз жерден шылдыңдаган Карамырза деген ырчыга карата өзүнүн нааразылыгын билдирип, ырчыларды ынтымакта болууга, сыйлашууга чакырып жатат.

«Анжиян тарабында». Калык 1939-жылы тапшырган. 1940-жылы чыккан «Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери» деген китепте басылган. Кийинки жыйнактарда бул ырдагы Калыктын түшүндүрмө сөздөрү кыскарылып калган. Азыркы басылышында ал түшүндүрмө сөздөр өз калыбына келтирилди жана фондудагы материалдын негизинде жаңыдан төрт сап ыр кошулду.

«Жетимдер жөнүндө». Токтогул Таласка келип калып, бир айылда кемегенин башында отурган эки жетим баланы көрүп, алардын турпатына боору ачыйт. Сураштырса, алар Асанбек, Үсөнбек деген эгиз жетим экен. Ошондо Токтогул ушул ырын ырдаган. Бул

Айдалып жүргөндө 71
Кыйындык түштү башыма 73
Айланган тоонун бүркүтү 78
Ушундайбы сурагың 81
Азапка түштү өмүрүм 82
Аман кетер күн барбы 88
Элиме качан кетемин 89
Бош кой бир аз колумду 91
Туткун ыры 92
Жолдош болбо жаттарга 97
Туткунда жүргөндө 102
Качкандагы ыр 107
Качып келе жатканда 108
Көчөдө өлчү күнүмбү 110
Эриктим эки ай жол жүрүп 116
Казак жериндеги ыр 120
Күңүрөнө күү чалдым 134
Жерди көргөндө 138
Эңсеген элим аманбы 142
Апакем, аман барсыңбы 146
Коргол ырчы Токтогулдун баласынын өлгөнүн угузганда 150
Туткундан келгенде 156
Азыраак чыкты арманым 159
Жардам кылдың калың эл 161
Токтогул менен Эшмамбет 162
Ниязалыга таарыныч айтуу 176
Орустан алган өбөлгөм 178
Тогуз кайрык 178
Кербез 180
Токтогул менен Тоголок Молдо 182
Терме 185
Келгендеги кербезим 198
Токтогул менен Калык тегирменчинин үйүндө 200
Карымшактыкында жана Калыкты элге тааныштыруу 209
Тойдогу айтыш 226
Анжиян тарабында 232
Жетимдер жөнүндө 242
Көңүл айтуу 245
Мындан көөнүм ишенбейт 247
Комментария 248

СЕРИЯ «МУРАС»

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Сатылганов Токтогул

ИЗБРАННОЕ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ I

Редколлегия *С. Султанов* (гл. редактор), *С. Каипов* (ответ. секретарь), *С. Жусуев, Б. Рыспаев, Т. Үмөталиев, К. Бобулов, Э. Турсуналиев, Ж. Таштемиров, Д. Сулайманов.*

Предисловие *О. Султанова*
Составление и коментария *Ж. Таштемирова*
Художник *Т. Т. Герцен*

Издательство «Адабият»
На киргизском языке

Редактору *Т. Бостонкулов*
Көркөм редактору *А. Момуналиев*
Техн. редактору *Ж. Сооронкулова*
Корректору *Б. Сатыбалдиева*

ИБ № 3

Терүүгө 8.08.1988-ж. берилди. Басууга 28.02.1989 ж. кол коюлду. Д—01016 Кагазы офсетная № 2. Түстүү ыкма менен басылды. Форматы $70 \times 108^1/_{32}$. 8,25 физ басма табак, 11,55 шарттуу басма табак, 11,53 учеттук табак, 23,28 боёк түшүрүү. Тиражы 9000. Заказ № 2208. Баасы 1 с. 40 т.

«Адабият» басмасы
720737, ГСП, Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик комитети, Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.